

Проблеми Војводине, 1925.

Садржај

Војводина

Културна и национална прошлост војвођанских градова

Срби у данашњој Мађарској

Сеоба Срба у Русију

Гроф Карољи о мађарској демократији. Основ данашњем мађарском легитимизму и империјализму

С. Текелија према првом српском устанку

Књига Г. Р. Марковића и научна организација Матице Српске

Инжињери Војводини

In memoriam Карловачкој Гимназији

Примедбе

Dr. ДУШАН Ј. ПОПОВИЋ

ПРОБЛЕМИ ВОЈВОДИНЕ

I

Војводина — Културна и национална прошлост војвођан-
ских градова — Срби у данашњој Мађарској — Сеоба
Срба у Русију — Гроф Карољи о мађарској демократији.
Оснoв данашњем мађарском легитимизму и империјализму
— С. Текелија према првом српском устанку — Књига
Г. Р. Марковића и научна организација Матице Српске —
Инжињери Војводини — In memoriam Карловачкој Гимназији.

ПИШЧЕВО ИЗДАЊЕ

БЕОГРАД, 1925

Dr. ДУШАН Ј. ПОПОВИЋ

Dr. Dušan J. Popović
Dr. Dušan J. Popović
Dr. Dušan J. Popović
28/IV. 25. Trnava

ПРОБЛЕМИ ВОЈВОДИНЕ

I

Војводина — Културна и национална историја војвођан-
ских градова — Срби у данашњој Мађарској — Сеоба
Срба у Русију — Гроф Карољи о Мађарској демократији.
Основ данашњем мађарском легитимизму и империализму
— С. Текелија према првом српском устанку — Књига
Г. Р. Марковића и научна организација Матице Српске —
Инженери Војводини — In memoriam Карловачкој Гимназији.

ПИШЧЕВО ИЗДАЊЕ

БЕОГРАД, 1925.

51074

На светском положају првог реда, наша житница, без много наше националне боје, без савршено икаквих природних граница а поред легитимистичке и империјалистичке Мађарске, Војводина је данас један од наших највећих и најтежих националних и државних проблема. Нажалост о досадашњој нашој националној и културној политици нисмо ништа написали. Били смо и сувише заузети проучавањем историјских проблема, без којих не би смо могли сигурније говорити о садашњици. Штавише извесне ствари биће у знатној мери и неразумљиве, јер ови наши чланци у главном допуњавају нека наша излагања у нашој књизи о Војводини, коју смо пре годину дана предали Краљ. Српској Академији Наука у Београду а која ће вероватно изаћи током ове године у њеном издању као посебна књига.

Д. П.

ВОЈВОДИНА*

Бивша Мађарска или боље рећи панонски басен са Ердељем, опасан Карпатима и са идеалном, готово центрипеталном пловном речном мрежом чинио је — како је рекао Рекли — једну од најлепших природних целина у свету противно од Балканског Полуострва, без иједне пловне реке и свога изразитог средишта а са безброј већих и мањих готово самосталних јединица. На та два, по пластици антиподно различита, земљишта одигравала се историја Мађара и Срба.

Мађари, „коњички народ са строгим правом“, како је то рекао Јиречек за Бугаре, после војних неуспеха на Западу, постају убрзо сељачки народ, успевају да се снађу у новим приликама, да се покрсте и уреде државу са гвозденом централистичком и у исти мах феудном организацијом, да постану носиоци хриш-

* Овај чланак изашао је, без наше дозволе, у другој форми и под другим насловом у Летопису Матице Српске св. 302.

ћанске идеје, наставе великим освајачким експанзијама према споља и да им држава у средњем веку постане једна од најсилнијих у Европи. Њихова држава стално је краљевина. Прекид у политичком животу нису имали.

Противно од њих, наш народ је имао у главном пешачку војну организацију и после патријархалне демократије и кратког периода феудних односа и пада под Турке, настаје враћање ранијим друштвеним односима и стварање нарочитог начина вођења борбе против непријатеља, познатог под именом хајдучки. Владаоци су нам имали готово све титуле. Имали смо прекид у политичком животу (1459—1804.).

Из историје српско мађарских односа упозорићемо на неке чињенице. Још у преднемањићко доба а нарочито у доба Немањића поред владалачког имена Стефан, имена грчког порекла, сретамо врло често као владалачко име Урош, име мађарског порекла (úr = господин). Интересантна је нека врста политичке градације снага слижег истока свога времена, истакнута од Стевана Немање у даровници манастиру Хилендару речима: „бог премилостиви утврди Грке царми а Угре кралми“ а затим касније наставља „и постави ме велиега жупана, нареченаго в светем кршчени Стефана Неману, и об-

нових своју дедину.“ Српски деспоти долазе у потпуно вазалан положај према мађарским краљевима. После пада српске политичке територије, деспотовине, имају Срби титуларне деспоте (до 1537) и привилегован положај на територији тадашње мађарске државе. Устанак Срба у Банату (1594.) и случај грофа Ђурђа Бранковића сведоче о свести српског народа о неком посебном политичком положају на територији Мађарске. Великом Сеобом добива ова идеја изразитији облик.

Велика Сеоба није била обична сеоба једног дела нашег народа у историји миграционих кретања. Она штавише можда није по броју пресељених била ни највећа, али она је — то је изван сваке сумње — најважнија сеоба, која је изведена у историји кретања нашег народа. Можемо тврдити, да је број пресељених био знатно мањи од оних, који су се затекли на територији уже Мађарске (т. ј. без Хрватске и Славоније) и да штавише Велика Сеоба није нимало помакла етничку границу нашег народа на север, али је њена важност ипак првокласна и за Србе у Мађарској и широј и ужој као и за Србе на бившој српској политичкој територији. Срби, који су прешли са Великом Сеобом, прешли су у Мађарску као *народ* не само у етничком него и у политичком

смислу. Тако они сматрају себе а тако их донекле сматрају и неки државни фактори. Срби су тада прешли као народ са читавом црквеном и политичком организацијом, са највећим моралним и материјалним капиталом и великим државним традицијама. Није случајно да се са њима, који се селе изван етничких граница свога народа, преговара као са заступницима целог нашег народа и да овај заправо незнатан број према укупном броју нашег народа у тадашњој Мађарској проводи политичку и црквену организацију читавог нашег народа на територији Мађарске.

Не можемо у овако уском оквиру изнети све оне интересантности у развоју идеје политичке независности српског народа у Мађарској и његове жеље и успехе да добије своју политичку територију и поглавицу и како су се према овим жељама понашали државни фактори, којих се тицао положај српскога народа. Ми ћемо се ограничити да укажемо на ову разноврсност у титулама српских поглавица (деспот, војвода, подвојвода, велики војвода, деспот Војводине) и да се поближе задржимо на ареалу, који је требало да обухвати Војводина.

1790. жели темишварски сабор за територију Војводине Банат, као територију, која је у то доба била највише

српска и православна. После споразума бечког двора са Мађарима упућени су Срби да чекају боља времена за формирање једног таквог „моралног тела“. Царским патентом од 1. децембра 1848. одређено је:

„Срезови румски и илочки у Срему и делови бачке, тамиске и торонталске жупаније у којима поглавито станују Срби, састављаће за време особити округ овог земљишта (т. ј. Војводства Србије и тамиског Баната), округ Војводства Србије.“ Царским патентом од 27/XII 1860 спојено је ово земљиште са Мађарском. Ова Војводина, која је тако кратко време трајала, није била нека затворена природна целина или политичка организација него административно тело на челу којег су били људи страног порекла и које осим наслова није ни имало ништа друго српског у себи. Благовештенски сабор (1861) рачунајући са етничким односима, који су владали у то доба у крајевима где живе Срби, желео је да у Војводину уђе Срем, Банат и Бачка а да војводу као поглавицу свега српскога народа бира цео српски народ у Мађарској. О политичком положају српског народа у Мађарској постојале су у главном три концепције. По српској, Срби су посебан народ у политичком смислу, народ, који треба

да добије и своју политичку територију; по аустријској, Србе треба посматрати као „морално тело“ а по мађарској Срби су у политичком смислу Мађари. Данас се под називом Војводине у администрацији разуме Банат, Бачка и Барања, а у обичном животу и Срем.

Има још неколико ствари, на које је потребно упозорити, да би нам биле јасније ствари, које ћемо касније изложити. Војнички моменат је врло важан и можда најважнији моменат у историји сваког народа, као онај који формира политички. Српски народ има да захвали читаву своју прошлост готово искључиво својим војничким способностима. После губитка своје државе долази преко ових својих способности до посебног привилегованог положаја у Мађарској, Турској и касније Аустрији. Само и једино вођена обзирима државне користи даје Аустрија Србима „шизматичима“ изузетан положај у држави. Српски народ, као народ под оружјем, постаје од најважнијих фактора у Аустрији. Све своје успехе и жеље базирао је српски народ на војним услугама, које је учинио царској кући и држави. Српски народ, који је готово искључиво станао на територији Мађарске и био организован у главном против Турака и Мађара, а са својим привилего-

ваним положајем и жељама за посебном политичком територијом, није могао бити никако симпатичан Мађарима, који су желели своју јединствену државу „од Карпата до Јадрана“ са јединственим политичким народом. Ту је тежиште за разумевање каснијих односа српско-мађарских. Не можемо улазити у приказ свих обрта у овој борби. Ми ћемо касније указати на свршетак ових борби, наиме на нагодбу и законе у вези са нагодбом, а сада ћемо прећи на други моменат важан за разумевање проблема Војводине. То је проблем етничких односа. Изнећемо најважније

Мађарска — онаква, каква је била пред Светски Рат — створена је нагодбом. Пре тога територија шире Мађарске била је подељена на грађанску Мађарску (т.ј. на Мађарску без Ердеља, Војне Границе а са деловима грађанске Хрватске), на Војну Границу (која се простирала по пограничној територији Хрватске и Мађарске) и Ердељ. При таквом стању српски народ као војник у Војној Граници, био је заиста знатан фактор у Мађарској, нарочито у доба по ослобођењу од Турака, са Мађарском врло слабо насељеном, а несравњиво знатнији него у доба после нагодбе, спајања Ердеља са Мађарском и развојачења Војне Границе. 1720 било

је Мађара у ужој Мађарској 1,330 000 а Срба 230.000 г. 1910. било је на истом ареалу Мађара 9,944.000 а Срба 461 000. (са Хрватском и Славонијом 1.106.000). Из историје етничких односа некадашње Србије (Rácország) односно данашњег Баната и Бачке спомињемо, да су 1720 г. Мађари у Бачкој били заступљени са 46,9% а Немци са 0,6%. Исте године у торонталској жупанији па и у читавом Банату нема Мађара. 1910 има у Бачкој Срба 145.000 и чине у Бачкој жупанији 18,6% а у торонталској жупанији има их 200.000 односно 32,2% укупног становништва, док Мађара у бачкој жупанији има 363.000 одн. 42,3% (мађарски је говорило 56,3%) а у торонталској жупанији 128.000 односно 21% (а мађарски је говорило 36,5%).

Прелазећи на културнонационални момент ми смо покушали да приближно одредимо место и улогу осталих народности у животу бивше Мађарске према Мађарима као и однос Срба уже Мађарске према читавом српском народу. Треба узети у оцену број осталих народности (напр. 1910) бивше уже Мађарске као Словака којих је било 1,946.000, Немаца 1.903.000, Румуна 2,948 000 па да се види како су Срби „шизматичи“ били знатан фактор у држави „најкатоличкијих“ вла-

дара. Још је можда интересантније поредити број и улогу Срба уже Мађарске са другим приближно исто тако великим етничким групама бивше Мађарске напр. Југословенима римокатолицима, којих је било око 300.000 или Рутенима, којих је било 464.000 и држање ових етничких група према Мађарима и својим етничким саплеменицима ван граница Мађарске.

Ми ћемо се још са пар речи обазрети на најмаркантније особине Мађара и Срба. Оба ова народа су изразито ратничка, политичка и национална. Мађари, који себе радо називају „правном нацијом“, нису никада расположено гледали на Србе, који су имали привилеговани положај и желели своју политичку територију на територији — како би то Мађари казали — „недељиве хиљадугодишње“ Мађарске. Ни једна друга народност бивше Мађарске није имала идеје о некој независности и привилегије, базиране на споразуму ван граница мађарског закона. Ни једна друга мађарска народност није имала релативно толико културних тековина и толики број и тако националне интелигенције као Срби из уже Мађарске. Док код других народности бивше Мађарске нарочито неправославних (Словака, Немаца, Рутена, Југословена римокатолика) све оно, што престаје бити сељак, постаје

Мађар и дакако носилац националне и политичке идеје мађарске, дотле су Срби из Војводине били проповедници српске националне и политичке идеје по читавој етничкој и историјској територији српској. После нагодбе имали су Мађари у првом реду да изведу рачун са Србима. Бечки двор био је далеко од тога да Србима да какву политичку територију и да од „шизматика“ прави народ и нацију. У борби са Мађарима они су искоришћавали српски народ, како су најбоље умели. Од француске револуције морао је бечки двор да мисли на појачавање своје војне снаге па према томе на проширење војне обавезе и преко граница Војне Границе као и на државно уређење, које ће више одговарати захтевима времена. У избору између централизма, федерализма и дуализма најпосле се одлучио двор за дуализам и тако је дошло до нагодбе (1867.). Жртвовани су Срби и они су од свих народа читаве тадашње Аустро Угарске најгоре прошли. Угарско-хрватском нагодбом пресечен је српски народ на две поле: на Србе у Мађарској и на Србе у Хрватској и Славонији; док су Аустроугарском нагодбом одељени Срби у Аустрији од оних у Мађарској. Војна Граница је развојачена и некад особита важност српског народа сведена је готово на

нулу. Мађари иду у том правцу и даље те дају Румунима, који су били дотле под српском црквеном организацијом, црквену аутономију. Законом о народностима постали су Срби равноправни „део јединствене недељиве мађарске нације.“ После заиста велике борбе мађарског народа, која је била крунисана нагодбом а којом су они дошли до велевласног положаја — јер у називу Аустроугарска Мађарска је означавала националан појам — Мађари су почели да верују да су нација, да имају културу, онако као и велике нације на Западу, и да су позвани да изврше нарочиту мисију на т. зв. ближем истоку. Мађари су врло много веровали у себе и веровали су да су њихове амбиције у односу са њиховим снагама, њиховом прошлосту и срећом њихових народности и оних народа који су становали на њиховој т.зв. историјској територији. Премда су Срби, који су прешли приликом Велике Сеобе, дошли са највећом културом и најдиференциранијим друштвом, које се могло формирати у тадашњим приликама на територији Турске ипак су, услед малог броја, различитости културне, верске и социјалне, са далеко слабијим квалитетом вођа као и нижим просечним културним нивоом широких народних маса — некад у Комо-

рану, Св. Андрији и Будиму — морали све више повлачити југу према своје етничком језгру. Широке масе српског народа биле су отсечене од них у Хрватској и Славонији а да не говоримо од наших маса на Балканском Полуострву, док су најбољи њезини синови предано проповедали и расађивали српску националну и политичку идеју и полагали основе модерној културној историји српског народа по читавој српској етничкој и историјској територији као што је лепо стојало на насловном листу Летописа Матице Српске:

Од Пеште даж до Черне Горе.

Некад кичма и мисаоно језгро српског народа, овај део нашег народа, одвојен од свог етничког језгра и свог историјског територија, није могао одолети снажној навали са свих страна и после кратког периода „Српске Атине“ у животу српскога народа прелази вођство Срба у Мађарској и политичко и културно на Србе у Хрватској и Славонији, а за општу српску ствар, на Србе у Србији. Управни апарат, школа, црква, војска, железница, изборна геометрија, све државне институције једном речи читав мађарски државни апарат, све је то радило на мађаризацији и може се рећи са врло великим успехом. Нарочито од прославе хиљадугодишњице постанка мађарске државе па даље радило се врло мудро, смишљено

и врло пожртвовано у свим правцима и на све начине. Посртали су и то у врло великим размерама и Немци и Словаци и Рутени и Југословени римокатолици, једном речи и бољи и гори и може се рећи да се у том правцу најмање успевало код Срба. Све до последњих деценија читав овај рад у српском народу био је без виднијих резултата. Са мађаризацијом код Срба почело се одмах по нагодби. Одмах по развојачењу Војне Границе почиње насељавање Мађара по крајевима бивше Војне Границе и Шајкашке, тада још чистих српских етничких крајева. Некадашња Србија или Нова Србија, како су је странци бележили — данашња Војводина — у којој пре две стотине година готово није било Мађара, пред Ослобођење, као српска етничка област, не постоји. Ако овом још додамо врло велики број Мађара и оних Немађара који су осим свог матерњег језика знали и мађарски и попузњавање наших широких народних маса и наше интелигенције, онда приближно добијемо ону жалосну слику Војводине пред Ослобођење.

* * *

Српско становништво са српске политичке територије налази се на подручју Војводине у већем или мањем броју, кат-

када и искључиво, већ готово пет стотина година, а када се од овог нездравог краја, све до скора непролазне равнице од бара, мочвара и ритова ствара „житница Мађарске“ бачен је наш народ у крајеве поред река, најмочварније и најнездравије. Тај део српског народа од Велике Сеобе па даље — преко две стотине година — остао је без принове крви својих саплеменика из горских крајева са Балканског Полуострва па и оног из Хрватске и Славоније, а са сталним губитком својих најбољих синова. На тој готово идеалној равници, просеченој лако прелазним и пловним рекама а под савршено истим приликама, одиграва се привикавање нашег народа мађарској ношњи, мађарском начину живота и морала, а у исто време на једном, релативно врло малом простору, а углавном услед саобраћајне неповезаности, формирање различитих српских типова.

Српска Војводина, односно генерације од Велике Сеобе до генерације „Српских Атинања“, које су тако славно извршиле своју мисију у Српском Народу, то није ова данашња сива Војводина, иначе пуна честитих и одличних економа, врло добро ситуираних и национално погрешно васпитаних, врло добрих и мало родољубивих трговаца, далеко горих фишкала и

којекаквих политичких шићарџија, ранијих бедних носилаца мађарске политичке и националне идеје и невероватно — мислимо према оној славној генерацији „Српске Атине“ — интелектуално слабој генерацији, подмлађеној генерацијом „шими“ менталитета. Ова данашња Војводина врши своју мисију, што одржава континуитет између оних заиста славних генерација војвођанских и оне генерације Нове Војводине, која ће — надамо се — моћи пружити руку ранијим славним генерацијама.

За данашњу Војвдину су два основна проблема: подмлађивање и појачавање широких народних маса досељеницима са Балканског Полуострва и везивање са Западом, са правим истинским културама великих народа на Западу, са формирањем светских људи. Овај други проблем треба да реше војвођански синови. Само ће тако Војводина моћи заузети оно место у нашем народу, које јој припада по њеној прошлости и вредности земље.

КУЛТУРНА И НАЦИОНАЛНА ПРОШ- ЛОСТ ВОЈВОЂАНСКИХ ГРАДОВА.*

Колевка старе српске државе, стара Рашка, није лежала далеко од Мораве и Дунава, делова светског пута првокласне важности од најстаријих времена до данас. Ширењем своје државе према моравској и дунавској долини, дошли су Срби у сукоб са Грцима и Мађарима, народима — у средњем веку — врло моћним. Касније, место Грка и Мађара долазе Турци и Немци, који се боре за земљиште, на којем ће касније да настане модерна српска држава. Важност овог земљишта била је одувек врло велика, у најновије доба идејом немачког *Drang nach Osten*-а је још добила. Одржати се на том земљишту, међу овим у своје доба врло моћним народима, није било лако. Нема земљишта у Европи око којег се

* Предавање, држано на првом конгресу војвођанских градова у Панчеву 29 јуна 1924. У овом чланку налазе се неке мисли изнете у првом чланку, које без штете за целину, не бисмо могли изоставити а наша је жеља да изнесемо ово предавање онако, како је читано.

више борило и које је имало више разноврсних господара по раси, вери и култури него Балканско Полуострво. На том земљишту тако шареном по пластици, прошлости, народима и културама, српски део нашега народа имао је централан положај. Српски део нашега народа се на том положају не само одржао него и основао државу, која обухвата све делове нашега народа. Да се одржао и да је основао ову данашњу државу има у првом реду да захвали својим војничким способностима. Губитком своје државе ступају Срби у војну службу већих народа. Као војници у служби туђину — као шајкаши, мартолови и граничари — везали су своју будућност и своју сталност за границе држава, којима су служили. Велика борба Истока и Запада вођена је уз светски друм, уз Дунав, те је стога основна заједничка црта овога великог и сталног померања нашега народа, да је вршено уз Дунав према напредовању или опадању држава, код којих су Срби били у војној служби.

У том заиста великом кретању нашега народа прво на север а затим на југ, прошлост српскога народа била је врло везана за неке градове као центра њиховог политичког, културног и националног живота. Нас овом приликом интересира

историја етничких и културно националних односа у градовима, северно од Дунава и Драве, у којима је наш народ некад становао. При томе ћемо узети још неке моменте, који су од интереса за студије ове врсте. Ми ћемо прећи нешто оквир наше теме, јер ћемо говорити не само о данашњим војвођанским градовима него и о осталим градовима, у којима су Срби некад живели а данас се ти градови налазе изван наше политичке територије, наиме у данашњој Мађарској и Румунији. Војводина — онако како ју је желео српски народ, која би обухватала цео српски народ — није никада постојала. Она је постојала врло кратко време и то као административно тело а обухватала је само један део српског народа. Српски народ је желео да има своју политичку територију и да постане у политичком, културном и националном погледу народ. Српски народ није у томе успео, али говорити о данашњим војвођанским градовима а не обазрети се на градове у којима је та идеја настала и који су некад провели политичку и црквену организацију нашег народа, значило би учинити нејасним многе врло важне чињенице о којима ћемо касније говорити. Трудимо се, да будемо што краћи и што јаснији. Говорићемо о насељавању, пореклу, броју

и култури нашега народа у градовима бивше Мађарске.

Већ српски деспоти били су господари многих врло важних градова Мађарске. Да ли су и у колико су насељавали Србе у те градове, не може се много и сигурно говорити. Више знамо о српском становништву Ковина на Дунаву. Ковин је насељен 1404¹⁾. Пред 1455 побегли су Ковинци на Чепељ, где су опет основали Ковии или како су Мађари називали Ráczkeve. Када су морали поново испред Турака бегати, побегли су из Ковина у Коморан²⁾. Код путописаца 16. в. наилазимо на белешке о Ковину као „лепој варошици“³⁾ са становништвом „турским, жидовским и српским“, где „Срби имају у својој цркви живописне слике“⁴⁾, или као „место, насељено од Срба и Угра, где има много трговаца, српских и турских“⁵⁾. По једном путописцу Ковин је „велика варошица са живом трговином, насељена Србима и Турцима“⁶⁾.

У Столном Београду⁷⁾ међу пописаним трговцима (1554) налазимо имена и Срба трговаца, који су се бавили продавањем сукна, платна, кадифе, ћебади као и занатлија⁸⁾. У данашњим градовима, који нас интересирају, за турско доба, били су Срби овако заступљени. 1553/4 (и 1554) било је у Н. Саду пет пописаних домова,

1570 три, 1590 осамнаест. У Сенти је било 1580/2 а исто тако и 1590/1 осам пописаних домова. У Сомбору је било 1590 тринаест пописаних домова. У Суботици било је 1590/2 четрдесет и девет а 1590/1 шесет и три насеља. Овде нису урачуната и она насеља, која су касније ушла у састав ових градова. За банатске градове немамо података из турског доба. 1627/VIII било је у Фелдвару (Dunaföldvár) 30 домова, од којих је било 15 „влашких“ и 15 мађарских⁹⁾. Исте године имала је Ст. Андрија шест пописаних домова, вероватно мађарских¹⁰⁾. Највише података имамо о Коморану. Као што је познато Коморан је деломично насељен Ковинцима. Осим бележака код путописаца сачувана су нам имена и презимена неколико Срба Ковинаца. Сви су имали типична српска средњовековна имена¹¹⁾. Као што знамо један део Ковинаца побегао је испред Турака у Коморан. Вероватно да су и они имали српска имена и презимена, као и они, који су заостали. У Коморану је сачуван досад најстарији црквени протокол, који почиње из 1659 и у њему налазимо забележено доста имена коморанских православних хришћана. Као што смо већ раније видели поред Срба били су у овој заједници заступљени и Грци али што је врло интересантно, док су

они одржали своја имена и презимена, Срби су их заменили мађарским, тако видимо да имају имена¹²): Анушка, Илона, Јанош, Фаркаш, Јанчика, Тамаш, Иштван, Хишчок, Пал, Петика, Миклош, Лацко, Лаци, Ласло, Антал, Андраш. Каткад имамо забележена имена и у немачком облику као Јохан а каткад и у српском као Никола, Михаил, Вук, Јован, али ретко. Грци и Цинцари готово стално су одржали своја имена: Димитрије, Коста, Манојло, Јања, а нарочито прва два. Интересантна су презимена Срба у Коморану, која су такође помађарена. Тако имамо презимена: Фогаш, (Зубан ?), Ружаш, Пешти, Темишвари, Ленчиш, Фејирвари, Зарепешка (Лончарка ?), Рац, Естергоми, Дузи, Будаји (који се раније звао Летић), Фогараши, Домокош, Криштовљевић. Каткад је одржан у презименима и турски свршетак тако имамо презиме Капошварлија, Зомборлија, Монастерлија, Пожунлија, Острогонлија. Касније овог Острогонлију имамо убележеног као Естергоми, т. ј. са презименом у мађарској форми. Не само да су имена и презимена помађарена него су употребљавали и поједине речи мађарске (хиба, вендег-фогодо и т. д.), начин изражавања био је мађарски па и црквене исправе писане су каткада на мађарском језику, штавише прво на мађарском па тек онда на српском

језику. Великом Сеобом вероватно је овде процес мађаризације заустављен. Коморанац Јован Монастерлија или како се раније писао Монастерли Јанош изабран је у Будиму за подвојводу српског. После Велике Сеобе Срби су дошли до црквене и политичке организације и од тога доба налазе се Срби стално у непријатељском ставу према Мађарима. Тај непријатељски став и привилеговани положај учинио је, да су Срби према Мађарима врло мало изгубили. Тек пред 1848 осећају се поново национална посртања према Мађарима у Будиму и градовима изван српске етничке масе, где су се Срби задржали још у незнатним бројевима. О планској мађаризацији Срба може се говорити тек од времена нагодбе и о њој ћемо касније говорити.

Прелазећи на Велику Сеобу истичемо да Велика Сеоба није помакла етничку границу нашег народа штавише изгледа, да је Велика Сеоба повукла собом један и то знатан део нашег народа из Баната и Бачке и одвела у градове изван етничке границе нашег народа. Гро пресељеника помогнут од државе транспортним средствима буде насељен око градова и то Арада, Сегедина, Печуја, Мохача, Столног Београда, Ст. Андрија, Јегре, Острогона, Коморана, Великог Варадина,

Ђура а нарочито око Будима, осим тога још у неколико села у будимској епископији и можда у Барањи. Приступ у градове нису имали него су живели под шаторима изван градова или су у градовима вршили дужност под оружјем. Ови пресељеници, који су прешли са Великом Сеобом, били су — осим из крајева северно од Дунава и Саве — још из „Дервенте, Травника, Сарајева, Зворника, Сребрнице, Требиња, Црне Горе, Зете, Мораче, Пријепоље, Милешева, Новог Пазара, са Косова, из Вучитрна, Приштине, Белог Поља, Пећи, Ђаковице, Призрена, Скопља, Прилепа, Солуна, Кратова, Београда, Кумодражи, Забрежја, Палежа, Ваљева, Подриња, Мачве, Црне Баре, Сокола, Пожеге, Ужица, манастира Сретења, Благовештења и Студенице, Старог Влаха, манастира Раче, Рудника, Карановца, Рашке, Крушевца, Сталаћа, Алексинца, Ниша, Параћина, манастира Раванице, Јагодине, Ресаве, Зајечара, Пожаревца, Кличевца, Смедерева, Гроцке, манастира Винче и т. д. Сем ових чистих Срба доселило се тада у Будим и околину и нешто Бугара из Берковице, Ћипровца и Трнова и најзад нешто Арнаута, Грка, Цинцара и Цигана из српских крајева.“¹³⁾ Од становника Коморана, који сећају на стране етничке групе,

спомињемо Николу Арнаутина. У знатнијој мери били су у нашим градским насељима заступљени Грци и Цинцари. Из пописа приложника за градњу цркве у Коморану видимо, да су је богато помогли Грци и Цинцари из Коморана¹⁴⁾ и околних места, тако браћа Томе Поповића, Димитрије Камбити и Замфир из Пожуна па Елефтерије Даскал, Стамно и Георгије и Кара Јани, затим Алекса из Розенберга, Димитрије Чудина и Дима Николаовце из Пеште, Стамболија, Димитрије из Угвара, Никола Демо, Теодор Коешору, Георгије Хачи, Никола из Врбове, Алекса из Галгоца, и нарочито многи из Тате као Никола Хариш, Ковач Јанош, Трандафил, Јоан Пуљо, Гариси Димитрачи, Јанош Гарисин, Георги Стерио, Димитрије Брамани, Јанош Зизи, Варшани Катарина. Из Ст. Андрије: Хачи Петко, Аради Стефан, Јанко Думча, Вруша Костина. Из Серета: Коста Ћиро, Кефала Јанош, Коста и Јохан. Из Кишбира: Никола Ћерамида. Из Трнаве: Михаил Алмија, Георгије Посама, Ставро Келица, Ђеорђије Посанех, Домонкош Андраш. Из Ђенђеша: Хачи Симеон, Дузи Антал. Из Пеште Коста Думча, Антоније Гара и Ђеорђије из Беча. По Корабинском¹⁵⁾ Грци у Новом Саду били су родом из Македоније, Бугарске и Епира,

„који су у обичном животу грчки говорили“.

Нарочито од турског доба и у каснијим градским насељима, северно од Дунава и Драве, чине Грци и Цинцари са Србима увек и свугде верску, културну и политичку заједницу или како се то онда називало „општество или општина закона грчког не унијатског“. Главна улица зове се и данас у нашем селу „грчки шор“, а трговца и данас зове наш народ „Грком“ а тек у најновије доба „џифтом“. Грци су често имали своје посебне цркве и школе. Цркве су готово редовно грађене у истом стилу (бар у истом стилу су грађене т. зв. нова црква у Земуну, пештанска и свето-андрејска) и у њима је служено на грчком језику. Грци су били спорадично расејани готово по читавој Мађарској нарочито у градовима поред Дунава. Премда разасути на једном огромном простору поред Дунава и на Балканском Полуострву, они су чинили затворену трговачку и готово породичну организацију. Читава велика трговина Мађарске и Балканског Полуострва, како каже Швантнер¹⁶), „од Атине и Солуна па до Пеште и Беча“, пролазила је кроз њихове руке. Они чине језгру чаршије и њихови утицаји у нашим градовима нису били мали. Било је случајева и да су се хтели да се одвоје, али нису успе-

вали. Међу именима српских добротвора наилазимо врло често и на њихова имена. Где су били сами, без наше етничке масе, постајали су Мађари и католици; иначе у главном били су бројно слабо заступљени и чинили су са нама једну целину верску, културну и политичку.

Како су била велика данашња несеоска насеља у којима су Срби становали и како су Срби били у њима заступљени видели смо раније, а сада ћемо се обазрети за време од после Велике Сеобе од 1720. до 1910. Прво ћемо се обазрети на градове у данашњој Мађарској и Румунији а затим ћемо прећи на градове у нашој држави. Изложићемо само најинтересантније бројеве у историји етничких односа тих градова а нарочито бројеве у погледу кретања укупног становништва, броја Срба и Мађара (у Банату и на број Румуна) и броја оних који су знали мађарски у појединим временским размацима. (В. на крају приложене табеле!)

Овим бројевима могло би се приметити, да они не означају само православне Србе него и Југославене римокатолике (бар у појединим градовима као Будиму, Баји и Печују за годину 1720) али исто тако у појединим местима нису ушли у српско-хрватску рубрику многи од православних

Срба, јер су имали мађарска или несрпска презимена (нпр. у Коморану, Ђуру, Пешти и др.) а критериј издавача¹⁷⁾ при одређивању припадности етничкој групи био је презиме. Осим тога примећујемо, да смо за један пописани дом рачунали 31 душу. Разлоге за оваково рачунање изнели смо у свом раду о Војводини. Г. 1720 били су Срби заступљени у градовима данашње Мађарске са округло 40.000 душа (тачније са 41.075 душа), а 1910 са 6.326 душе. Према укупном броју пописаног становништва били су Срби заступљени са 23·7% а Мађари са 51·3%. Још 1715 заступљени су Срби у Будиму са 50% а Мађари 4·58%, према укупном становништву, а већ 1720 заступљени су Срби са 37·6%. По нашем рачунању било је у Будиму 1715 око 20 до 25.000 (23.839) а 1720 око 15—20.000 (тачно 18.383) Срба. По једном нештампаном енглеском путопису било је 1715 у Будиму „око 1500 до 2000 понајвише од блата начињених и сламом покривених колиба, у којима је становало око 20.000 српских душа.“ „Ови су Срби“ (Rascians) — вели се у путопису — „разасути свуда по околини и увек су настањени одвојено од Мађара и Немаца, задовољавајући се да живе по две или три фамилије заједно у оним сиромашним малим кућама, да би увек могли бити

готови, да се у бурним временима крену са свога места“³⁵⁾. 1717 леди Монтегу наводи још већи број Срба у Будиму. Гувернер Будима ју је уверавао да у Српској Вароши (Ráczváros) може бити на 12.000 бораца. Белешке енглеских путника потпуно се слажу са нашим рачунањем. Исте године 1720 били су Срби заступљени у Ст. Андрији са 87·7%, Печују 39·6%, Сегедину 19·8%, Баји 86·3. У Печују и Баји заједно са Југославенима римокатолицима. У Будиму и Печују поједини делови града зову се и данас Ráczváros. У осталим градовима били су мање заступљени. Године 1910. у истим градовима готово их и нема, јер ни у једном граду осим у Ст. Андрији где су чинили 10·6%, не чине ни један проценат. Процес нестајања Срба у градовима одиграо се врло брзо. Карактеристични су бројеви нашег становништва у Будиму, јер док се 1720 у Будиму налази око 20.000 Срба, око 1800 нема у Будиму и Пешти више од 1000 душа, које припадају нашој црквеној организацији.

То исто вреди и за Темишвар и Арад, који се данас налазе на територији данашње Румуније. Још по Корабинском³⁶⁾ (1786) у Темишвару, у којем су некад Срби имали свој посебни магистрат, све до године 1776 владао је потпуни паритет између

већника и чиновника Срба и Немаца. Г. 1910 било је у Темишвару Срба 3.482, Мађара 28.552, Румуна 7.566 а Немаца 31.644. У Араду где је 1720 било Срба нешто мање од Румуна (165 према 177 пописаних домова) а Мађара незнатан број (35 пописаних домова), 1910 г. има Срба 1816, Мађара 48.085, Румуна 10.279.

У градовима Бачке и Баната били су Срби 1720 године овако заступљени. У Новом Саду било их је је 4.981, Сенти 3.016, Сомбору 10.035, Суботици 8.210, Ст. Канижа 2.270, у Великом Бечкереку око 750 душа (рачунајући за Вел. Бечкерек и остале банатске градове просечно 7.5 душа на 1 дом, јер за Банат имамо поуздан попис наших цркв. власти у погледу православних домова³⁷) у Вршцу и Панчеву преко 500 душа (тачно 525). За Велику Кикинду и Белу Цркву имамо податке тек из каснијег доба. Мађара је те године било у Новом Саду око 450 (466), а у Сомбору око 30 душа. Осим Сенге и Старе Кањиже, која су места помађарена после сеобе Срба у Русију, остали су градови помађарени од нагодбе па даље, јер док 1880 у бачким градовима има 70.516 Мађара а у банатским 6.156 дотле 1910 има у бачким градовима 122.884 а у банатским 25.583 (укупно 148.467). Овим бројевима треба додати и број оних Не-

мађара, који су знали мађарски и онда добијамо потпунију слику мађаризације војвођанских градова. Г. 1910 било је у данашњим војвођанским градовима укупно становништва 315.494, од тога је говорило мађарски 212.870 или 67.4%. У Банату смо узели у обзир и кретање румунског становништва. Пре него што завршимо ова излагања, ми ћемо да упозоримо на интересантне чињенице. Године 1715 у Будиму чине Срби 50% а у градовима бившег Rácországa и у Будиму готово нема Мађара. Г. 1910 у Новом Саду „српској Атини“ има Срба 11.594, Мађара 13.343, а мађарски зна 21.654 од укупног броја становништва од 33.089.

Прелазећи на проучавање културног момента упозорићемо на довољно познату чињеницу наиме, да ни Срби ни Мађари нису били у прошлости градски елеменат. Ми смо се нарочито обазирали на Мађаре, јер су сви ови градови све до јуче били на политичкој територији Мађарске и неузимањем овога момента у обзир биле би нам многе чињенице нејасне. У средњевековним српским и мађарским градовима, становници градова били су искључиво странци. Мађари су у новије доба створили тип т. зв. мађарских сеоских градова (Дебрецин и т. д., код нас

Суботица, Велика Кикинда), тип градова на западу непознат; градови не по занимању него по броју становништва. Становници српских градова у средњем веку били су: Саси, Которани, Барани, Дубровчани, Корчулани, Сплићани, Задрани, Млечићи, Фиорентинци, Арбанаси, Срби, Власи, Грци и др.³⁸⁾ а од турског доба па даље нарочито Грци и Цинцари, о којима смо већ раније говорили. Вредно је забележити неколико интересантних белешака о културном стању нашег народа по Великој Сеоби. Још дуго по Великој Сеоби Срби нису имали чврстих станова него су становали по земуницама или „у бедним од блата начињеним и сламом покривеним колебама“³⁹⁾. По једном попису Срема из 1733 видимо, да су још тада имали цркава у земуницама⁴⁰⁾. Интересантна је једна преставка државне канцеларије цару Јосифу II, у којој му саветује, да не ради на пресељавању српског народа, јер да је 1690 г., прешао „ausser einigen griechischen Handelsleuten meistens Mönche und erarmtes Volk“ и она претпоставља овим „herüberkommenden, rohen, ungesitteten an der türkischen Regierungsart gewohnten Volke“, досељенике из свете римске царевине⁴¹⁾. Марија Терезија одустаје од градње своје палате у Будиму, јер по мишљењу њезиних са-

ветника, околина „српског града“ (Rác város-a) је таква, да се у близини града не би могао држати двор⁴²⁾. Треба приметити да су се приликом Велике Сеобе у градове населили сељаци. Поред њих се налазе трговци и занатлије, који су са својим цеховима чинили националносоцијалну организацију. Испочетка су трговци и занатлије били врло заступљени. Од 484 пописаних српских домова у Будиму г. 1713 било је 88 трговачких и занатлијских⁴³⁾. Сељачки народ је врло брзо, готово преко ноћ, напуштао своја нова седишта и враћао се својој етничкој маси. Остали су у главном трговци и занатлије акомодирајући се новој средини. Сви ови, да кажемо, сталежи, чинили су заједнице, које су биле каткада верске, а каткада политичке. Задатак ових заједница био је да се брину о цркви и ако је било школе о школи, да расправља и суди међу својим члановима и пази на морал. Носиоци власти у овим организацијама били су у првом реду трговци и занатлије. Ми ћемо се поближе задржати на улози, коју су имали у историји српског народа у Војводини, заједнице у Коморану, Будиму (Ст. Андрији) и Новом Саду.

Споменули смо, да је прва српска црква у Мађарској грађена у Коморану

1511 г. и да је ово насеље, попуњено досељеницима из Ковина, било под врло јаким утицајима мађарске средине. Становници православне црквене општине у Коморану називају се „коморански хришћани и општи коморански православни Срби“⁴⁴). Утицај коморанских Срба није био мали на нове пресељенике. Подвојвода Монастерлија родом је из Коморана. За разлику од ове коморанске организације, која је била верска, будимска и сентандрејска били су политичке⁴⁵). О осталим српским политичким организацијама не можемо поближе говорити, јер није издан материјал потребан за студије ове врсте. Врло је погрешно гледати на политичке организације ових заједница као на некакве раније облике српских градских организација. Кроз читав XVIII в., па још и у првој поли XIX. в., Срби из Будима и Ст. Андреје су они, који воде и управљају народним пословима. Они су провели политичку и црвену организацију српскога народа и регулисали његов положај у Аустрији. Они ударају основе културном развоју читавог српског народа и тај положај у нашем народу држе све до пред г. 1848/9, када их је већ сасвим нестало и када се почиње осећати мађаризација. Вођство српскога народа

прелази тада на Нови Сад, раније звани Raitzenstadt или „српски град“, који је са својим централним положајем на Дунаву и на каснијој светској жељезничкој прузи између Срема, Баната и Бачке са готово чисто српском околицом, у близини Карловаца, српске Патријаршије и Фрушке Горе, српске „Свете Горе“ са њеним манастирима, а не далеко од Србије и Београда, са српском гимназијом и касније Матицом, са јаком интелигенцијом и јаким трговачким и занатлијским сталешом, био позван да наследи традиције Будима и постане вођ српскога народа. „Та немирна српска варош“, „глава политичке хидре југословенске“, како је рекао један мађарски министар, задавала му је више главобоље „него двадесет и четири жупаније словачке“⁴⁶). То најлепше доба у српској историји Новог Сада, које је Новоме Саду донело име „српске Атине“, било је врло кратко. Пре него што завршимо ово предавање, ми ћемо се обазрети још на неке моменте.

Ми смо горе изложили резултате аустријске а затим мађарске државне колонизације у градовима за време од непуних има 200 г. Из историје етничких односа и колонизације Мађарске ми ћемо да изнесемо још неколико интересантних података. Укупно становништво читаве уже

Мађарске 1720. г. било је 2,582.598 душа, Мађара је било 1,161.208 а Срба (по нашем рачунању) око 230.000; 1910 г. укупно становништво уже Мађарске било је 18,264.533, Мађара 9.944.627, а Срба 461.516. У некадашњем Rácország-u, т.ј. у бачкој и торонталској жупанији, било је укупно становника 118.000, од тога Срба 89.000, Мађара 5.000 а 1910 на истом подручју био је број укупног становништва 1,417.536, Срба 344.813, Мађара 491.923. Само од после нагодбе (1880) до 1910, насељено је Мађара на том подручју око 160.000. Није овде место да се поближе испитује, како је дошло до ових односа по нас тако неповољних. Ми ћемо се ограничити само на најважније моменте, који су довели до овог стања. Срби и Мађари су два изразита политичка и национална народа. Мађари као „правна нација“, како они себе радо зову, нису никад могли бити пријатељски расположени према Србима, који су имали привилеговани положај и желели политичку територију на територији „недељиве“ Мађарске. Затим мали број, различитост вере, језика, културе све је то учинило да Срби — који су прешли са читавом својом црквеном и политичком организацијом као „народ“ и стварно били елита нашег народа са највећим материјалним и мо-

ралним капиталом, са великим државним традицијама и најдиференциранијим друштвом, што су га могле да даду прилике у турској царевини — нису могли одржати онај положај, у којем су били пре две стотине година. Штавише Срби су се једва одржали и у градовима у својој етничкој средини. Исто тако и у политичком погледу важност Срба од Велике Сеобе стално пада док Мађара расте. Најважнији, управо најодсуднији моменат, прекретница у односима српско-мађарским, била је нагодба. Од свих народности, бивше Мађарске најтеже су нагодбом погођени Срби. Нагодбом су Мађари успели да заокруже Мађарску „од Карпата до Јадрана“ у једну гвоздену централистичку државу. Законом о народностима Срби постају „равноправни део јединствене недељиве мађарске нације“. Нагодбом Хрвати добијају посебан положај. Положај Немаца, Румуна и Словака не мења се много или ништа. Најгоре су прошли Срби. Српска етничка маса пресечена је на два дела: на Србе у Мађарској и на Србе у Хрватској. Мађари су пошли и даље. Извршено је развојачење војне границе и тиме је дефинитивно збрисана нарочита политичка важност српског народа. Румуни, који су били у нашој црквеној организацији, добијају своју аутономију.

Настојање Мађара, да разбију етничку масу српског народа и да освајањем градова и мађаризацијом интелигенције обезглаве српски народ, онако, како су то успевали код осталих народности, није успело. Срби у својим политичким и културним тежњама нису успели, јер је бечки двор имао сасвим друге намере, него да од „шизматика“ прави народ и нацију и зато наш народ није могао дати своју изразитију боју територији па ни градовима у оној мери, како то може да да једна државна организација својим институцијама, али је ипак наш народ у свима градовима, гдегод је станао, оставио трагове једног начина живота, једне културе сасвим различите од оне, коју је затекао у земљи, у коју је дошао. Ст. Андрија, Баја, Будим, Нови Сад, Карловци, Земун, Београд сви ти градови имају исту боју, исту културу у целини или у деловима, у којима су некада становали Срби.⁴⁶⁾ Свугде исте склоности према терену, према истом начину живота, исти распоред улица, исто унутрашње уређење кућа, исти стил цркава и крстова. Центрум око којег се све кретало била је црква. До нагодбе градско неселачко становништво у бившој Мађарској припадало је немађарским етничким групама. Од нагодбе даље почиње

снажна мађаризација градова Мађарске и припадници немађарских етничких група су носиоци мађарске политичке и националне идеје, нарочито Јевреји.

Чињенице, које смо раније изређали нису утешне али их је потребно знати. Од наших првих пресељеника у Ковин (1404) до данас колико сеоба нашег народа и какви резултати! Историја наших „оптшестава“ у Коморану, Будиму, Ст. Андрији и Новоме Саду представљају три етапе у политичкој и културној историји српског народа у Мађарској. Нарочито од прославе хиљадугодишњице мађарске државе учињено је врло много на културном униформирању или мађаризацији Мађарске. Мађари су веровали, да су нација, да имају културу и да су позвани за нарочиту мисију у човечанству. Мађарски језик био је језик отмене класе, светски језик за народности. И наша је интелигенција у знатној мери подлегла тим утецајима. Од спољашности војвођанског интелигента па до осећања и начина живота, све је то било обојено мађарском бојом а и данас је доста тако. Српски речник српског војвођанског интелигента ограничен је у главном на анималне потребе, за апстрактне појмове га готово и нема. Боље су српски знали и осећали ђаци српске гимназије

у Новоме Саду, ђаци покојног Тихомира Остојића. „Српска Атина“ рапидно је губила од свога српства. У Новом Саду пред Ослобођење осећао се дах сасвим други од онога, који се осећао у омладинско доба или како се осећало и радило у исто доба у Сремским Карловцима. Нови Сад је већ био постао готово сасвим носилац мађарске националне и политичке и културне идеје. О осталим војвођанским градовима да не говоримо.

Прилике су данас друкчије него 1910. Данас не само, да нисмо део „јединствене мађарске нације“, нисмо ни национална мањина, него у својој држави, како би се то раније рекло, „господујући народ“. Основни задатак нашег народа јесте осигурање његове будућности. Док је наша прошлост и садашњост створена готово искључиво војним способностима, будућност своју може осигурати једино јунаштво на културном пољу и градови Војводине најбогатије покрајине биће вероватно свесни своје прошлости, своје улоге у српском народу и учинити оно, што треба да учине за будућност нашег народа. Основни задатци наших војвођанских градова требали би да буду: подмлађивање наших широких народних маса нашим досељеницима са Балкана, тражење веза са правим култу-

рама, формирањем правих интелектуалаца, формирањем светских људи. Тако једино ће моћи Војводина поново добити оно место у нашем народу, које јој припада по њеној прошлости и вредности земље.

СРБИ У ДАНАШЊОЈ МАЂАРСКОЈ

Данашња Мађарска обухвата највећим делом ранију будимску епископију и неколико места бачке и темишварске епископије. Писати о Србима у данашњој Мађарској значи у главном писати историју српске будимске епископије. Претходно ћемо изнети неке наше примедбе.

Има неколико питања, која су у етногенији нашег народа од нарочите важности наине структура српског народа у доба пре него што улази у историју као и однос Илира, Трачана, Арбанаса и Влахa у формирању српскогa народа. Славенске државе и Самову и Русију и Бугарску створили су странци. Неки од славенских народа нису ни створили никада државе. Срби нису освајачки народи али су изразит ратнички народ, штавише, не толико у доба своје политичке самосталности колико касније у великом светском сукобу између Турака и Средње Европе. Код Турака служе као мартолоси а у Мађарској и Аустрији као шајкаши и

граничари. Боре се на обе стране. Ништа није карактеристичније о ратничкој склоности нашег народа од његове службе на води. Премда пореклом са територије на којој, опште нема пловних река, српски народ чини главни део речне флотиле мађарске а касније аустријске. Та њихова ратна вештина и организација шајкашка, мартолошка, граничарска и нарочито хајдучка није готово никако проучена премда у њој лежи кључ за основне проблеме данашњице појединих делова нашег народа. У овим нашим кондотијерским вековима — од 14 до 18 — лежи тежиште наше модерне историје. Ово основно питање наше историје треба да добије свога истраживача. У вези са овим особинама нашег народа стоји и ширење његове етничке границе. Ми ћемо овом приликом да се позабавимо кретањем нашег народа на север.

У своме раду о Војводини ми смо обележили границу наше етничке масе на север половином 16 века. Овом приликом покушаћемо да одредимо крајња насеља, која је створио наш народ на северу Мађарске. Први спомен о Србима у Будиму пада 1412⁴⁷). У ствари, како врло добро каже грабовачки летописац, „дођоше мнози христијани наши Срби в сију земљу мажарску последујуште Турком

својим спахијам по заповеди обладајуштаго тогдa турскаго цара и исплнеше до самога Јанока вароши и села и селинија своја створише цркве и доми своја вдружише: обаче в копанском пољу и покрај Капуша и в самом Капушвару⁴⁸). 1598 насели се Срби из северне Бачке, на позив грофа Палфија, у крајеве око Коморана и Острогона⁴⁹). Као крајња места у која су се Срби населили изгледа да су била Острогон и Пожун⁵⁰). Крајњу западну границу, коју су Срби досегли, чинила је вероватно политичка граница турско аустриска или још боље речено насеља Павла Бакића⁵¹). У Ердељу су забележена српска насеља у околици Сасвароша (Mühlbach-a) и Ланкерска (Langendorf-a)⁵²). Нисмо могли да поближе фиксирамо границу крајних допирања нашег народа у крају између Тисе и Дунава. Свакако је било насеља и северније од северне границе бивше бачке жупаније. У Банату (1557/8) тече граница⁵³) северно од Мориша од Szödi (Szeten-a) а југоисточно од Арада па на Бодорлак, Арад, Микелака, Szt.-Pal, Kün Agota, поред Мориша а испод Батоње, изнад Нађлака, затим према Оросламошу до Кањиже. Трокут Кањижа—Нађлак—Сегедин 1581 насељен је још мађарским становништвом. Крајња српска насеља била су у вашар-

хељској нахији Igas (за које насеље стоји назначено, да је ново) са 2 дома, Der...khaz (издавач није могао да прочита) са 7, Töke са 13 (чисто српско насеље), Kentöraros (мешовито насеље) са 7 домова. Још севернија су била српска насеља у бекешкој нахији Bagat са 31 (чисто српско насеље) и Csákó Hegyes са 15 (мешовито насеље) домова. Крајња српска насеља била су свакако (1572) насеља у дебrecинској нахији Varjas (у данашњем уграјском котару, припада Hajdu böszermeny-у), где је од 59 домова било, по нашем рачунању, 26 српских домова, Beröd, где је од 18 било 5 српских домова и Dorok, (данас Hajdudorog, северно од Дебрецина а западно од Нађкалоа) са 70 домова, од којих је, по нашем рачунању, било 23 српска⁵⁴). Дужина зрачне линије од Дунава до ових насеља изнаша око 320 км. Ово је становништво вероватно остатак српског становништва на имањима деспота Стевана Лазаревића или Ђурђа Бранковића. Овим српским насељима може се пратити траг и после Велике Сеобе⁵⁵). Ако овоме још додамо знатан број Срба, који су били размештени као турска посада по градовима⁵⁶), онда разумемо жалбу фра Ђорђа Утишенића краљу Фердинанду, што се српски народ у то доба раширио до поло-

вице Мађарске. У погледу ареала, на којем се настанио српски народ и положаја његових насеља примећујемо ово.

Српска насеља изгледа да нису никада прешла на северну страну Дунава као ни правац Коморан-Вац издужен на исток изнад Дебрецина. Треба подвући на како се огромном простору разасуо српски народ у то доба. Штавише и без тих етничких повијарака и сама компактна етничка маса обухватала је огроман ареал. Од Скадра до Дебрецина зрачна линија је око 600 км. Обновљена српска патријаршија (1557) обухвата крај од Штипа до северно од Будима, од Беле Цркве до иза Лепавине. У пастирском занимању и реткој насељености нашег народа лежи узрок нашем каснијем губљењу према свима нашим суседима. У погледу положаја српских насеља, примећујемо, да су — услед војне службе нашег народа — готово искључиво поређана поред Дунава и на државним границама⁵⁷⁾. Једно треба истаћи да Срби у крајевима, који нас овом приликом интересирају, нису никада чинили неку чврсту етничку масу. Са Великом Сеобом број Срба у тим крајевима знатно је порастао, јер се Велика Сеоба углавном изручила у те крајеве али су и овом приликом Срби расподељени на градове и на ова насеља: Помаз,

Калаз и Ловру. Сентандреја је такође насељена 1690. Још 1627 је она мађарско насеље са 6 домова⁵⁸⁾. Да бисмо добили бољу историју српских насеља у будимској епископији ми ћемо проучити кретање укупног броја нашег народа у будимској епископији а затим кретање нашег народа и мађаризацију у градовима и селима. О сеоби у Русију говорићемо у посебном чланку. Прво ћемо изнети кретање укупног броја⁵⁹⁾ и кретање нашег становништва у појединим жупанијама, које је обухватала будимска епископија. (В. табелу на стр. 52).

Од ових бројева чине нам се од нарочитог интереса ови. Још 1720, дакле на 30 година после Велике Сеобе налази се на овом подручју још око 56.000 Срба а већ 1797 око 24.000 док 1896 тек 18.000. Будим, који је још у првој деценији 18 века имао око 20.000 има 1802 тек око 1000 душа⁷³⁾ а тек 1910 достиже број од 3972 душа али тада Срби не чине ни један проценат укупног становништва. Од 1797 до 1896 опало је српско становништво за 9.762 душе. Интересантно је забележити да Срби у Барањи такође врло слабо напредују или боље рећи тек одржавају свој број до 1847 а затим опадају и број од те године достижу тек 1910! У пештанској жупанији број од 1797 достижу тек

	1720	1797	1802	1811	1847	1867	1878	1880	1890	1896	1900	1905	1910
Барањска жупанија	1071	13856			14089	12531		12549	13483		13520		14114
Београдска (столно)	231	1820			935	897		813	843		1017		1016
Бурска жупанија	61	104			70	48		23	31		60		55
Коморанска жупанија	25	242			54	53		30	28		53		224
Ноградска жупанија		112			84	137		58	61		103		124
Остргонска жупанија	3	155			64	40		145	54		33		33
Пештанска жупанија	1169	6803			4645	4346		5671	5921		6199		7934
Пожунска жупанија		93			110	148		58	54		92		157
Толчанска жупанија	68	1498			755	808		1156	1071		1108		1167
Шомођска жупанија	124	94			120	118		32	31		66		129
Укупно	74000 (60)	28300 (61)	29000 (62)	29546 (63)	21499 (64)	21799 (65)	19729 (66)	20538 (67)	21494 (68)	18738 (69)	22251 (70)	23188 (71)	25003 (72)

1900, а у најгорем су стању 1867. И ово напредовање је чисто формално и треба га свести на притицање Срба у Пешту. Пада у очи, да су од свих православних народности бивше Мађарске једино Срби били знатније заступљени и од неког значаја у Будимпешти. Притицање Румуна и Рутена у Будимпешту новијег је датума, тек од конца 19 века. Једном речи о неком напредовању српског народа не може бити говора ни од 1900 па даље. Штавише у исто време одигравао се један врло тежак процес мађаризације и унутрашњег падања у нашем становништву. Ми ћемо да изложимо најважније моменте у овој правцу.

Не треба заборавити, да су ово наша најстарија насеља у Мађарској. Ова насеља међусобно нису била никада чвршће везана. Први знаци мађаризације нашег елемента овде, јавили су се пред Велику Сеобу. Други пут имамо знаке у том правцу пред 1848/9 и од тог доба тај елемент, толико расејан, стајао је стално под јаким утицајима мађарске идеје политичке и националне. У нашој књизи о Војводини ми смо изнели преглед мађаризације и не мислимо да поново изнашамо оно, што смо тамо изнели. Једно је ван сваке сумње, да су ови спорадични остаци били под највећим утицајима ма-

ђаризације и да су највише и подлежали, али истичемо да се врло мало њих одрекло српског имена па штавише и од оних, који су заборавили свој језик, док су се Грци, припадници наше црквене и културне организације, највећим делом помађарили. Табеле, које смо приложили на крају ове књиге, довољно ће речито протумачити сваком пажљивом читаоцу историју ових наших националних остатака. Ми ћемо се овом приликом поближе позабавити о српској породици, њеној структури, биолошкој снази, моралу и националној идеји у њој.

Из нашег чланка о градовима излази доста јасно, да је грб нашег народа на том ареалу било градско становништво и ту је ознаку одржало ово становништво до данас. По једној статистици од 1896⁷⁴) било је у будимском протепрезвитерату, који данас у главном репрезентира будимску епископију, а без 6 сеоских општина (Бате, Калаза, Ловре, Помаза, Чипа и Чобанца) укупно у 19 црквених општина и филијала са 16 цркава мушких 1286, женских 1187 (т.ј. укупно 2483 душе), од тих је било 461 брачан пар, 66 удоваца, 157 удовица, 143 мешовита брачна пара, 16 несагласних и 6 дивљих. Венчања је било те године 33, рођених 68 а умрлих 122. Пада уочи огроман

број мешовитих бракова (нарочито са Мађарицама а и ако који од бракова није био склопљен са Мађарицом као породични језик био је свакако мађарски, као језик саобраћајни и државни). Исто тако знатан је број несугласних и дивљих бракова. Број дивљих бракова био је свакако већи. Број нездравих бракова био је дакле половина од укупнога броја бракова. Не треба истицати, да су овако разбацани и са оваким браковима знали једино мађарски и да број оних који нису знали српски био релативно знатан. Треба успоредити број православних и Срба по државној мађарској статистици, па да се види разлика у бројевима на штету Срба. Ти бројеви нису тачни, јер су Мађари бележили као Мађаре све оне, који су при пописивању одговарали на мађарском језику, али свакако има ту и истине. Већ чињеница, која се не може спорити, да нису знали српски, тешка је по нашу националну идеју.

На селу су били односи ипак здравији. У Бати, Калазу, Ловри, Помазу, Чипу и Чобанцу било је 607 домова са (1440 мушких и 1502 женских) укупно 2942 душе. Просечна породица имала је мање од 5 људи. Брачних парова било је 717, од ових мешовитих 8, несагласних 25, дивљих 24. Венчано је 30, ро-

ђено 87 а умрло 87. Удоваца било је 77 а удовица 145. Најчистије српско насеље била је Ловра а имало је 631 (према 692) т.ј. 91·9% српског становништва. Пада у очи, да принове није било. Број умрлих једнак је броју рођених, док је у градовима број умрлих готово два пута већи од броја рођених. И код нашег градског као и сеоског становништва види се разлика у животној снази женских наике по знатном већем броју удовица. Од мађаризације браниле су наш народ нарочито наше народне и конфесионалне школе. Број ових наших школа био је у будимском протопрезвитерату 16 са 15 учитељских снага. За школу способне деце од 6—12 година било је те године 513 (мушких 247, женских 271) а од 12 до 15 свега 152 (мушких 73, женских 79). Такве су прилике биле у будимском протопрезвитерату 1896. Данашња будимска епископија обухвата и делове мохачког протопрезвитерата и темишварске епископије, али резултати се не би знатно изменили. Оно што је речено за српско градско и сеоско становништво будимског протопрезвитерата вредиће и за ове делове. Од већих и чистијих наших насеља у данашњој Мађарској бележимо Батању (са 2576 Срба према 13011 душа укупнога становништва), Деску (1526 према

2944), Ловру (631 према 692), Помаз (748 према 4477), и Сантово (531 према 3706). Од важнијих момената, који су наступили по наше становништво од тријанонског мира, јесте оптирање нашег народа нарочито сеоског становништва у нашу државу. Нису нам познати подаци, у којој се мери још задржало наше становништво у Мађарској. Интересантно је подвући чињеницу, да се код Југословена римокатолика није ни показала тежња у овоме правцу. Пре него што завршимо овај чланак ми ћемо да изнесемо, шта имамо још у Мађарској.

О неким великим бројевима Срба у Мађарској не може бити речи. И они, који су се у време трианонског мира затекли у Мађарској (око 20.000 душа) највећим су делом оптирали. Како је несавесно и неразумишљено поступано са тим добрим, вредним и у основи врло националним нашим становништвом од наше администрације, довољно је познато. То је она жалосна историја о породицама по вагонима, са правом на земљу и са избацивањима са даног земљишта. У главном, они су — у колико су и прешли у маси као Батањци — материјално упропаштени и расејани. Наш државни престиж, који је и код католика Југословена у Мађарској нарочито после 1918 био врло знатан, услед оваког поступања, знатно је опао.

По градовима нема више старих трговачких кућа. Сентандрија, која је поред Будима и више од Будима задржала најбоље свој српски карактер до данас, нема више старих кућа; давно су се иселиле или изумрле. Нема више Јовановића, Авакумовића, Игњатовића, Димшића, Софрића, Думчи и других старих српских, цинцарских или грчких кућа. Још има нешто сељака сиротног стања иначе дошљака из околних села. Из старијих кућа остао је још велики број удовица и уседелица (око 50). Од старих српских кућа у Будиму је још Остојићева а у Пешти Вељкова. Председници црквене општине будимске и пештанске браћа Пиперковићи (старином Црногорци, имају мађарска имена: Батор и Јолан) рођени су од Мађарице, иначе особите православке. И ако је готово потпуно нестао народ, још стоје споменици, које је он подигао, нарочито цркве. Сентандрија — „српски Рим“ — у крају тако сличном нашој Фрушкој „светој“ Гори са неколико богатих цркава, пуних рукописа, записа и слика српских владара, ограђених гробовима, некад богатих „терговаца и купеца“, она је још и данас изразито наш град. Исто тако је и Будим бар у оном делу који носи наше име. То је боја свих делова градова који се зову Rácvaros. Веће наше културне

организације не постоје. Осим неколико основних школа, ман. Грабовца, Текелијанума и Ангелијанума, који не раде, црквених и школских архива и библиотека, немамо у Мађарској ништа више.

СЕОБА СРБА У РУСИЈУ

Dr M. Kiss, Erzsébet czárnő szerb telepítései. (Српска насеља царице Јелисавете). Marosvásárhely, 1909. 8° 56. Др. М. Костић, Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија. (Етн. Зб. XXVI; Насеља 14). Београд 1923.

Хајдучки начин ратовања, хајдучка организација и хајдучки менталитет оставили су најдубље трагове на нашој народној души. Ове особине првокласне вредности и за најмодернији начин ратовања и са особитим вредностима у неким правцима и за модерно доба имају и своју тешку страну за доба великих, тешких и механичких организација. Не интересира нас овом приликом ово врло важно питање у свима правцима. Интересира нас само у односу према нашој националној науци.

Оснивачи наше модерне националне науке и њихови последници све до најновијег доба, били су ђаци немачке школе. Рођени и васпитани у доба романтике, проучавања народног живота и народне

прошлости а под утицајем немачког средњег „крајзлерског“ духа, са пар изузетака, ишчаурили су се у свима правцима у науке, које су Хрвати у филологији окрестили као „коренодупце“ или „глодавце“. Америка, америчка наука и американштина познати су код нас само кабинетски или врло мало. Нажалост, огроман број наших неписмених сународника осетио је само тежину онога што је везано за Америку. Постоји једна велика унутрашња веза између нашег хајдучког менталитета и американштине, и ако треба управити лепе ознаке хајдучког менталитета наше расе, он би требао да се упутује у тај правац. Наши научењаци су били строго кабинетски људи са веровањем, да је наука у књигама а не у животу. У малим срединама и тешким приликама није било лако доћи до неке веће концепције и могућности да се бави великим проблемима и наше националне науке а да не говоримо светске, али ако наши научењаци нису могли тражити по Бечуанији и Родезији „карику“ између мајмуна и човека, полове или можда као Мађари правити неке велике и скупе експедиције у централну Азију оно би било за наше прилике и наше научењаке доводљиво американштина да су потражили и проучили наша некадашња српска на-

сеља у Русији, да бисмо могли говорити сигурније о особинама наше расе. Пре две године издала је Краљ. Срп. Академија Наука у Београду једну студију „*par excellence*“ кабинетску и историјску. Како је то питање и у овом правцу интересно, ми ћемо да се обазремо на резултате, које нам пружа ова књига као и на резултате једне мађарске књиге о истом предмету.

У обе ове књиге расправља се у главном исти проблем, наиме, сеобе нашег народа у Русију или још тачније позната сеоба од 1751 до 1753. Премда се баве приближно истим проблемима оне се знатно разликују и по обиму, у којем их ова питања интересирају и по концепцији и по методи и по резултатима. Овом приликом ћемо да се позабавимо поближе само питањем броја одсељених и да дамо прилог проучавању оног процеса, који је пок. Вл. Јовановић (1872) означио као „Нестајање српског народа у Унгарској“⁷⁶) и допуну чланку о градовима и оном о Србима у данашњој Мађарској.

Кишова књига није нека нарочито учена књига и свестрана расправа о овом предмету. Писана као докторска теза (по информацијама г. Ђ. Поповића, просветног инспектора у Суботици), написана је ћачки и — неписмено. Поред облигатног по-

већег увода о формирању руске државе, панславизму, Крижанићу и његовој Политици, приказа српских сеоба до Велике Сеобе — све пуно крупнијих, каткада тешких и са доста ситних погрешака — прелази на питање Велике Сеобе и политичког и културног стања нашег народа после Велике Сеобе до сеобе у Русију. Ова последња два питања обрадио је знатно боље. Ипак његова расправа није без интереса бар за основни проблем, који нас овом приликом интересира.

Књига Г. Костића је према књизи М. Киша несравњиво боља и по оквиру и по методи и по солидности а да не говоримо по писмености. Његова расправа рађена је на другој основи и другим апаратом. Г. Костић изнео је врло вредно из политичких аката сав материјал у том правцу као и знатан материјал о сеобама пре сеобе у Русију (1751) па и из других балканских земаља. Књига је пуна врло интересантног и карактеристичног материјала за етнопсихологију нашег народа тога доба. Обе ове књиге имају једну заједничку црту наиме проучавање готово једино и искључиво политичког момента овога проблема, премда је, по нашем мишљењу, тежиште овог проблема у његовој социолошкој и етнопсихолошкој страни, али се ни у тој као ни у

једном другом случају није могло обићи основно питање тога проблема, наиме, питање броја одсељених.

Почећемо резултатом ове наше сеобе. 1862 „признавало је од становништва на територији бивших српских насеља своје српско порекло једва око 1000 душа“. ⁷⁷⁾ 1900 на том територију Срби се већ више не спомињу ⁷⁸⁾. У питању одсељених познате су бројке, које су нам давали историчари (100.000, 60.000). Г. Костић није ово питање ни поставио ни третирао, али по оном што видимо из његове књиге, то је, да је отишло у Русију око 2000 душа. Дакако, да је по оцену квалитета наше расе од врло велике важности, да ли је отишло у Русију 100.000 или 60.000 или 30.000 или 2000, да би се према томе могла оценити она бројка од 1862, која је вероватно приближно тачна. Без решења овог првог проблема не можемо ући у оцену овог другог. Улога појединих вера (хришћанске и муслиманске) и појединих цркава (православне и католичке) током историје у животу нашега народа није ни приближно довољно и свестрано проучено, како то питање захтева. Навешћемо шта о тој сеоби нашега народа у Русију каже Сава Текелија, Швикер и Киш Миклош.

Сава Текелија не наводи број одсељених него — спомињући да је умро митрополит Павле Ненадовић — каже, да је он успео, да задржи српски народ да се сав није одселио у Русију ⁷⁹⁾.

По Швикеру ⁸⁰⁾ отишло је са Хорватом и капетаном Текелијом „неколико хиљада породица у Јужну Русију; 1752 и 1753 крену још и други, тако да се број ових емиграната (свакако претерано) навађа на 100.000“. По Кишу ствар је текла овако. Он тврди да су само официри — ако су хтели да се селе — морали тражити дозволу од царице за пасош; обичним људима није требала дозвола за пут и нису морали тражити пасош ⁸¹⁾. У јесен 1751 скупила се прва група оних, који се хтели да селе, у Куртић око Хорвата. Хорват је изабрао за сеобу у Русију најкраћи пут, наиме, пут уз Тису на Токај а одавде према Мункачу на веречки кланац ⁸²⁾. По њему после одласка ове прве групе са Хорватом наређено је бројање народа и по њему је свакако отишло много више народа, него што је то мислио Кауниц. По званичном извештају генерала Енглесхофена до 27/7 1751 одселило се из појединих општина поморишке границе оволико.

Из Глогова	180
„ Мондорлака	85
„ Чичера	25
„ Сабатхеља	115
„ Павлиша	106
„ Печке	578
„ Семлака	149
„ Шајтина	138
„ Нађлака	359
„ Чанада	182
Укупно	1917

а из поморишке границе

из Кањиже и Мартоноша	221
„ Сенте	286
„ Острова	168
„ Петровог Села	140
„ Бечеја и Србобрана	253
„ Б. Градишта и Турије	214
Укупно	1182

Укупно се одселило 3099 људи⁸³). Упоредимо на већи број отсељених из поморишке него потиске границе. Киш не наглашује нарочито, да је то број душа него људи (ember) и ми мислимо да не грешимо ако узимамо тај број као број породица или, у најгорем случају, као број ожењених (или војника) или можда још друкчије да се изразимо за оно доба, број мушкараца старијих, од 15 година. Друга и највећа група кренула је у лето

1752 под вођством Шевића а убрзо и трећа и најмања са Прерадовићем⁸⁴). Овај покрет у Русију повукао је наш народ из разних крајева наших. По Кишу се за 2 године само из Мађарске одселило око 30.000 Срба⁸⁵). О нашем становништву у поморишкој и потиској граници, које је остало иза ове сеобе, о сеоби из ових граница у Банат, говоримо у нашој књизи о Војводини.

По нашем мишљењу ова сеоба била је свакако већих димензија, али не онако важна, како то излази из књиге Г. Костића, као да је то питање било у центру тадашњих аустро-руских односа. Питање је било свакако осетљиво, јер питање одсељеног народа у овом случају значило је питање војника, односно слабљење аустријске војне снаге, која у то доба није била особито јака а Аустрија се налазила у врло тешком положају. Ми бисмо веровали Кишу да немамо разлога да сумњамо у његово разумевање немачког језика и у савесност рада⁸⁶). По оном што каже Киш, по нашем рачунању а и по оном што знамо од Швикера, сеоба Срба из тадашње Аустрије није била већа од 30.000 душа. Број који имамо од 1861, наиме од 1000 Срба у тадашњој Русији, није тако ни мали, ако се узме у обзир, да је већ прошло преко сто година од

сеобе у Русију, и да је српски и руски народ исте вере, готово истог језика и истих идеала бар у то доба. Упозоримо на пренету топографску номенклатуру у Русији и износимо неке трагове врло карактеристичне и интересантне, које су оставили Срби у животу малоруског народа. Малоруски сељаци певају⁸⁷):

Продам хату и комнату
Будем сербоват!

У речнику украјинског језика од Гринченка⁸⁸) под реч сербуват се каже сербувати, бўю, еш, гл. Основное значеніе: быть сербомъ; но встрѣчено лишь въ значеніи: служить наемникомъ въ войскѣ

Ой сербине, сербиночку, годі сербувати,
бери серп та йди в степ пшениченьки жати.

(нар. песма)

Чини нам се, да ови стихови из народне песме имају провербијалан карактер. Нису покупљене пословице и речи народа, са којима је наш народ био у додиру током историје. Као ове руске тако и мађарске пословице о нашем народу обележавају ратнички и политички карактер нашега народа. Пре него што завршимо овај чланак имали би смо да приметимо још неке ствари у погледу ових двају расправа.

Кишова је расправа поред свих њених знатних недостатака много ближе и го-

тово директно решила основни проблем, наиме, број одсељених па штавише назначила је пут којим су се ови наши претци одселили у Русију. Киш је то могао учинити, јер је искористио Hofkammerarchiv, архив оне власти, која је провађала разграничење поморишке и потиске границе, дакле, основни архив за проучавање овог проблема. Г. Костићу недостаје употреба овога архива, нарочито Banatica 1751—3, и непознавање мађарске литературе о овом предмету. Читава ствар добила би у овом случају савршено други изглед и друге резултате, али би расправа и у том случају требала да буде знатно мања. Не могу се проблеми новог века радити апаратом, којим се раде проблеми средњег века. Не множина материјала, извора или литературе, него вредност објекта је одлучна за формалну обраду појединих проблема. Историја као друштвена наука нема неку прецизну дефиницију па према томе ни методу. За њу у погледу методе и обраде као и за све друштвене науке вреди више него ишта *modus in rebus*.

Књига је иначе пуна интересантних података за прилике и живот нашег народа у то доба и ми ју најтоплије препоручујемо нашој широкој читалачкој публици.

ГРОФ М. КАРОЉИ О МАЂАРСКОЈ ДЕМОКРАТИЈИ.*

ОСНОВ ДАНАШЊЕМ МАЂАРСКОМ ЛЕГИТИМИЗМУ
И ИМПЕРИЈАЛИЗМУ.

Гроф М. Карољи издао је на мађарском (Károlyi Mihály, — без титуле грофа! — Egy egész világ ellen. Első kötet: Harcom a békéért. München, 1923) и немачком језику своје врло интересантне белешке о Мађарској пред и за време Светског Рата као и о својој улози у то доба. (Немачко издање носи наслов М. Graf Károlyi, Gegen eine ganze Welt. Mein Kampf im den Frieden, München 1924). Ми ћемо се обазрети на неке моменте, који нас интересују.

Послетиријанонска Мађарска знатно се разликује од оне претријанонске. Непосредно пре Светског Рата Мађарска је у дуалистичкој држави Аустро-Угарске. Иако та веза није била само персонална и самосталност Мађарске ни приближно она-

* Овај чланак штампан је у Срп. Књиж. Гласнику у свесци од 16 марта 1925.

кова, како су је они наглашавали, ипак је Мађарска у тој заједници имала једну предност: имала је ма и формално великовласни положај. У називу Аустро-Угарска Угарска је означавала национални карактер једног дела ове велике силе. Осим тога, Мађарска је чинила готово идеалну природну целину али Мађарска није била национална држава. Тешком муком тек пред Светски Рат успело им је да извојују неку равнотежу у етничким односима према Немађарима. Праву Мађарску „од Карпата до Јадрана“ замишљали су Мађари са мађарским становништвом. То је био основни проблем њихове националне политике, према којем су управљали остала питања њихове спољне и унутрашње политике. Данашња Мађарска или како је Мађари зову „Крња Мађарска“, није по њима она историјска Мађарска Sacra Hungaria, која је била позвана, да изведе историјску мисију Мађара у човечанству. Особа, коју окривљује данашњи режим за данашње стање у Мађарској, јесте гроф М. Карољи. Као што је познато гроф Карољи био је министар председник владе онда, када је слом Мађарске био неизоставан и када је још једино он могао пред савезницима учинити нешто у корист Мађара. После његове владе дошао је комунизам а затим

су дошли на владу људи, који носе одговорност за учешће Мађарске у светском рату и који и данас настављају своју ранију политику. Гроф Карољи је данас најомраженија особа у Мађарској и гроф Карољи је сматрао за дужност, да се брани пред мађарским јавним мишљењем као и да растумачи пред светском јавношћу извесне ствари. Ми ћемо се обазрети на неке чињенице, које је изнео Г. Карољи у својој књизи, нарочито на оно, што се односи на спољну и унутрашњу политику Мађарске од нагодбе па даље. На његово излагање ствари за време рата нећемо се обазирати. Предходно ћемо изнети неке моменте о личности грофа Карољија до његовог ступања у политички живот Мађарске.

Гроф Карољи је потомак једне од најстаријих племићских породица, оних из Арпадовога доба. Рођен у врло богатој и угледној кући, која је још од давних времена у родбинским везама са врло угледним породицама европске аристократије, био је васпитан по обичајима високе аристократије мађарске. Поред студије страних језика провео је много времена на Западу, нарочито у Француској као и на путовањима по земљама од Америке до Индије. У својој књизи Карољи особито подвлачи нарочиту мржњу,

која је владала у породици Карољија према Хабсбурговцима и тај је моменат свакако врло важан за разумевање политичке каријере Карољијеве. Да би растумачио боље своју улогу пре и за време Светског Рата он је покушао да у крупнијим потезима изложи историју Мађарске од нагодбе до данас. Ми ћемо да изложимо неке чињенице врло важне за разумевање историје Мађара уопште као и Карољијевих излагања.

Мађари су били завојевачки народ. Брзи коњаници и одлични ратници брзо су основали и уредили државу на подручју, на којем су већ раније имали велике државе њихови етнички рођаци, Хуни и Авари. Њихов број није био велики, али су они — благодарећи својој одличној војној, управној и друштвеној организацији као и каснијем придоласку сродних етничких група (Кумана, Печенег) и мање војничким и мање културним етничким групама, које су покорили — успели, да се одрже и да земљи, коју су заузели, даду свој жиг и стекну мишљење о супериорности своје расе и својој посебној мисији не само према својим народностима него и према човечанству. То је тема, којом су се врло радо бавили и писали њихови највећи људи новијега доба. Мишљења Сечењија, Кошута,

Етвеша, Калаја, Тисе, Апоњија у томе погледу готово се не разликују. Ипак постојало је једно врло деликатно питање за мађарску политичку и националну идеју а то је питање народности. Мађари су одувек били мањина у Мађарској. Још 1840 било их је 45·98% у Мађарској а тек 1900 успели су, да дођу до половине према укупном становништву. То је питање око којег су се кретали сви остали проблеми унутрашње и спољашње политике Мађарске. Ми ћемо да изложимо мишљења појединих Мађара у овом питању.

Карољи мисли, да је Деаку и Андрашију старијем нагодба била само етапа, да се раније или касније дође до дефинитивне самосталности Мађарске а да је нагодба у ствари дошла под притиском владајуће класе, мађарске аристократије, уз увет, да јој се остави супрематија. По њему је нагодба била у политичком погледу хегемонија Мађара у Мађарској а Немаца у Аустрији. У спољној политици значила је нагодба без уветну везу са Немцима а у социалном погледу савез високог племства, високог клира и високих финансија са тежиштем у задржавању демократских идеја Запада. Противно овој концепцији политичкој, културној и социалној по Карољиу Кошутова странка, 48-шка или не-

завишњачка, којој је он припадао и био један од вођа, мађарски народ требао је, да се бори за ослобођење Источне Европе и Балкана, против Хабсбурговаца и феудализма а за пријатељство са Словенима и за демократију. По Карољију битност незавишњачке странке била је у демократији а да је она запливала у шовинистичке воде Карољи за то криви грофа Апоњија, који је могао сатима да говори о енглеској демократији а да се не сети бедних прилика у својој кући, класног изборног система, изборне и управне корупције. По Апоњију би се у Угарској могла остварити и демократија али без Немађара! И Андраши млађи и Апоњи бојали су се две ствари, демократије и народности. Само се тако може разумети злогласни Апоњијев школски закон. Апоњи је, што је врло интересантно, био званични представник мађарског пацифизма и као одличан говорник он је са врло много успеха предавао на пацифистичким конгресима, али му ипак то све није сметало, да светски рат дочека речима „једва једном!“ Интересантно је, да су у погледу спољне политике и народности имале све политичке мађарске партије — изузимајући грофа Карољија и мале групе људи око њега — исто мишљење. Тиса је мислио, да се мора про-

вести прво мађаризација а онда се тек може говорити о демократизацији Мађарске. По Андрашију, Апоњију и Тиси земља се у политичком и социалном погледу дели у Мађаре и Немађаре. За Мађаре — све, за Немађаре — ништа. Карољи мисли, да мађарска раса није особито снажна за асимилацију и да се на мађаризацију — ако се хтела провађати — није могло мислити без демократије. За илустрацију мађарске демократије врло су карактеристични односи појединих политичких партија у саборима од нагодбе (1867) па даље а нарочито бројни однос народоносних посланика према укупном броју посланика мађарског парламента. Од нагодбе даље добиле су народности највише посланика 1906, када су од 413 мандата — колико је било посланика у мађарском парламенту — добиле 26 а у две сесије (1892, 1896) нису имале ни једног посланика. У Аустрији, констатује Карољи, уведено је опће право гласа 10 година раније него у Мађарској што је за време, у којем се одигравало, било од првокласне важности. У мађарском парламенту није било ни једног социјалистичког посланика ни онда, када су социалисте већ седеле и у руској думи. По њему је зграда мађарског парламента престављала „дивне фасаде жалосне стварности.“ Каро-

љију се чини, да је тлачење народности био захтев Немаца, док је по њему Мађарска могла доћи до водеће улоге и самосталности преко дунавске или балканске конфедерације. У земљи се требао наћи прелаз федерализму, престати са антисловенском политиком и са Русијом отворити Дарданеле. Карољи је мислио, да је Мађарској потребна друга оријентација у спољној као и у унутрашњој политици, па је у томе правцу почео и да ради.

Карољи је првобитно припадао слободоумној странци. Своју политичку каријеру започео је стварно 1909 када је био изабран за председника Мађарског Земалског Агрикултурног Савеза тзв. *Omge*-а т.ј. савеза 1600 великих поседника, за које се друштво, да се послужимо његовим речима, није без основа говорило, да преко својих чиновника влада земљом. Интересантно је забележити да се социјални односи од времена Арпада па даље готово нису ни мењали. У време пред мохачку битку била је половина свих јобађских имања у рукама 25 породица, а поједине жупаније чиниле су један једини спахилук⁸⁹), а читава тадашња Мађарска била је у рукама неколико хиљада племићских породица, које нису плаћале никакве порезе. Његов предход-

ник на том месту био је његов ујак гроф Аурел Дежефи, уједно и председник мађарске великашке куће. Из президијума и од чиновника овога друштва само је Карољи дао глас за опће тајно право гласа и зато је морао дати оставку на положај председника. Тиса који је у то доба био министар председник борио се против опћег тајног права гласа у парламенту и изван парламента. Интересантне су Тисине речи после крвавих сукоба у Будимпешти, „да парламенат није друштво баба ни нека хумана институција“ као и његово допуштање да полиција интервенише у парламентарној згради. После пуча у мађарском парламенту од (4/6) 1912 дошло је до споразума између појединих фракција независњачке странке. Карољи је постао председник али је у својим пословима био врло ограничен једним саветом у којем су биле заступљене све независњачке фракције. Његова основна идеја била је самосталност Мађарске и демократија али се у самом вођству странке гледало врло различито на основне проблеме спољне и унутрашње политике. Апоњи је мислио да Мађарска може и сме извојевати своју независност само парламентарним путем. По њему „мађарско питање“ није постојало и у колико је постојало није смело постати европско

питање, јер би тиме важност мађарског народа била сведена на важност једне народности. Штавише по њему су Аустрија и Мађарска две савршене равноправне државе везане чисто персоналном унијом⁹⁰). Карољи врло добро примећује, како Апоњи није видео разлику између „папирног“ и стварног суверенитета мађарског народа, нарочито у питању спољне политике у којој је Мађарска морала увек вредети као германофилска. Догађаји су журили, дошао је Балкански Рат, Букурешки Мир и у вези са овима војничка спремања, али и тражење општег права гласа и веће самосталности Мађарске. Тисина странка рада премда је имала већину, тешком је муком могла да ради. Осећало се, да се стоји пред крупним догађајима. Карољи је хтео да колико толико промени политичку оријентацију Мађарске. У делегацијама оштро нападне тројни савез и покуша да се приближи тројном споразуму а нарочито Француској, преко које је желео да дође до везе с Русијом. 1914 био је у Паризу и покушавао да сондира терен за приближење Русији. За време рата затекао се у Француској, где га интернирају али га касније пусте, да се врати у домовину. После пада Тисиног министарства дошло је министарство Естерхазија па Векерлово а затим

слом на фронту. 30/10 1918 изби револуција, Тиса буде убијен, а министарство буде поверено Карољију, који створи мешовиту социјалистичко-грађанску владу. Неколико дана касније буде извикана народна република а у пролеће 1919 напусти и Карољи Мађарску. Живео је у нашој домовини прво у Сплиту а затим у Дубровнику где је и написао ово своје дело. Сада живи у Лондону где довршава ово своје дело врло интересантно за идеологију једне мађарске генерације.

Гроф Карољи бранећи себе, хтео је колико-толико да да историју мађарске аристократије а тако је нехотице морао да говори о демократији. Ово је први пут да се овај проблем објективно третира од једнога члана највише мађарске аристократије и да се први пут погледа у очи једној немогућој феудно плутократској организацији у данашње доба. Од 1848 није се у Мађарској извела никаква већа друштвена реформа а у основи та данашња организација је онакова као када су Мађари дошли у ове крајеве. Још директно пред рат а и данас готово сва земља и сва власт је у рукама неколико десетина или још боље неколико породица највишега племства. Поред ових још су врло важан фактор две до три хиљаде центријских породица. Још данас у по-

ратној Мађарској од 16 милиона катастр. јутара 12,6 милиона припада имањима од преко 1000 јутара, док 4,2 милијона земљорадника нема земље. Од 12,6 милијона јутара узето је досад за аграрну реформу само 461.326 јутра⁹¹). Мађари су покушали да овакову друштвену организацију проведу и код народности па и код Срба, али без већих успеха. Индустрија, трговина, штампа, градови били су а и сада су у страним рукама. Сам мађарски народ делио се и дели се у племство и пук, широке масе народа запослене као бироши (слуге) племства и фабрички радници. Урбанизацијом су мађаризирани нарочито Немци. Мађаризација је провађана код различитих народности са различитим успехом, али углавном врло повољно. Данас је Мађарска национална држава али се друштвени односи нису готово ни у чем променили а док се не промену ови не треба очекивати да се могу променити политички односи не само унутрашњи него ни односи Мађарске са њеним суседима, са новим државама, које имају делове старе мађарске државе. Та промена се не може тако брзо очекивати а основни разлог треба тражити у тежњи данашњег режима за рестаурацијом старе Мађарске и остварењу њених т.зв. историјских права. Другим речима разлог је

у империјалистичким плановима владајућих кругова данашње Мађарске, оних истих кругова, који су одговорни за учествовање Мађарске у Светском Рату. Ми ћемо да изнесемо неке чињенице, које су од важности за ову нашу тврдњу.

Познато је, да је мађарски народ од мохачке битке па даље стајао више или мање али готово стално у борби са Хабсбурговцима, штавише два пут су их дестронизирали са престола мађарских краљева (1711, 1849) и те догађаје славили су као најлепше дане мађарске историје. Данас од свих народа бивше Аустро-Угарске монархије Мађари су једино за повратак Хабсбурговаца. Ово има свој основ у идеји реванша и империјализма. Не треба заборавити да по мађарској државоправној теорији власт не долази од краља него од круне и то, разуме се, круне св. Стевана. Један од увета правовањаног крунисања јесте и крунисање круном св. Стевана. Т. зв. мађарске земље и националне и историјске, јесу земље круне св. Стевана. Ако се мисли на идеју рестаурације Мађарске у том смислу онда Мађарска мора бити монархија. По мишљењу данашњих владајућих кругова мађарски монарх треба да је из династије Хабсбуршке, јер бивше народности једино са њима имају везе, док их према сваком мо-

нарху из друге династије немају. Историјско право појединаца и класа унутра и св. круне односно мађарског народа споља, то је лозинка данашње унутрашње и спољашње политике мађарске. Феудна организација по мишљењу тих кругова је једини и најбржи начин мађаризације и овај режим треба да се одржи ради оног што треба да буде сутра. Мађарски народ по мишљењу ових кругова не може добити демократију док не изврши своју историјску мисију, док не обнови стару Мађарску и не оствари своја историјска права.

Гроф Карољи је нема сумње видео да предратна политика мађарска мора довести до краха, као што води и ова данашња. Данашња Мађарска премда је национална држава налази се у много тежем положају него Мађарска пре рата. Смањена и по становништву и по територији на готово једну трећину према Мађарској пред Светски Рат, без природних граница и врло плодних делова, мала држава са милијонском престоницом са врло великим бројем Јевреја уопште а нарочито у престоници, са старом феудном организацијом а у борби са комунизмом, демократијом а са идејом реванша и поред суседних држава много већих и територијално и по становништву, налази се она можда у најтежем положају од свих др-

жава у Европи. Ипак књига Г. Карољија неће наићи на много разумевања међу Мађарима као ни међу оним чиниоцима данашње светске политике, на које је он рачунао. Ствари у свету теку друкчије него што је, изгледа, он рачунао. Као ни Керенски ни Карољи није могао спречити ток догађаја, који су тако изменили положај мађарскога народа, али питање мађарске демократије је врло важно и за све њене суседе, јер догод се у Мађарској не проведе демократија и друштвена и економска и политичка не може се мислити на нормалан развој мађарског народа као и на поузданији мир Мађарске према њеним суседима.

САВА ТЕКЕЛИЈА ПРЕМА ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ*)

Данас ћемо говорити о односу Саве Текелије према првом српском устанку и то на основу његове аутобиографије и његовог меморандума⁹²⁾, који је поднео аустријском цару Фрањи I. године 1805., поводом првог српског устанка.

Сава Текелија није безначајна ни неинтересантна личност, штавише можда једна од лепших фигура, која својим животом обухвата другу половину осамнаестог и прву половину деветнаестог века, једног од најинтересантнијих перијода наше модерне историје. Сава Текелија био је изданак једне старе и угледне племићске куће. Премда мање светски од Доситеја, С. Текелија био је један од најбогатијих и најкултурнијих људи нашег народа онога доба. Отмен господин и добар родољуб, са стручном спремом и

*) Предавање држано у Друштву за Српски Језик и Књижевност 16 фебруара 1925.

знањем класичних и светских језика и језика народа ближег истока, са доста смисла за књижевност, науку и уметност, скупео је скупочену библиотеку у којој се — поред дела наших старих српских, хрватских и словеначких историчара, почевши од Луцијуса па даље, елзевиријанских издања и бонског издања византиских писаца, енциклопедије француских енциклопедиста — налазили и српски споменици средњег века, бавио се књижевношћу и будно пратио политички и културни живот не само српског дела нашег народа него и хрватског и словеначког. Да би наше саопштење било разумљивије, ми ћемо указати на неке моменте, наиме, на политички и национални положај нашег народа пред први српски устанак и изнећемо неколико наших примедба о Србима, племићима у Мађарској.

У доба пред први српски устанак, има неку политичку слободу мала Црна Гора, која је била и сувише на периферији, док је цео српски народ у политичком погледу био у главном подељен између Турске и Аустрије. Етничко тело нашег народа било је у врло тешком положају. Крајеви колевке историје српског народа били су добрим делом поарбанашени, шта више Арбанаси су ма и спорадично били продрли у градове у моравској долини (Ћу

прију, Алексинац и др.). Бугарско име почело је такођер да долином Мораве продире у крајеве Србије пре 1912. Услед снажне колонизације Мађара и Немаца већ у то доба Бачка и Банат губе српски етнички карактер. Нешто касније десило се исто и са Сремом. Једном речи, српски народ био је у губљењу према свима својим суседима, културнијим и некултурнијим. Никада српски народ није био у тежим политичким, културним и социјалним приликама него пред први српски устанак. То су осећали наши национални људи тога доба. Француска револуција створила је национализам као нову моралну вредност и идеја национализма убрзо се раширила по свој просвећеној Европи. Од наших суседа примиле су је Немци и нарочито Мађари.

Узроци српског устанка су врло различити. И расни и политички и културни и верски и идејни, а нарочито економски и социјални али не национални, бар не у својој вишој форми тадашњег савременог национализма. Наш народ живео је још тада савршено патријархалним животом средњег века и гесло зашто се бори јесте гесло средњег века:

за крст часни и слободу златну.
Каснијег је датума народна песма у којој су стихови:

и Србију крстом покрстио⁹³) овде мислимо на појам Србије, која се у овом стиху цитира, али подвлачимо, и у овом стиху је изражен верски момент. Идеја национализма у савременој вишој форми пренета је од Срба из „прека“, који су читаву ствар устаника упутили у овом правцу. Далеко огромнији утицај српског устанка био је на све делове и слојеве нашега народа. Од Срба, који су тада могли највише користити устаницима, били су ипак у најповољнијем положају Срби из Војводине и они су, најразличитијих положаја и вредности у знатној мери и у почетку и касније учинили око уређења нове српске државе. Ми ћемо да учинимо неке примедбе у погледу положаја српског народа у тадашњој Аустрији и држању српскога племства у тадашњој Аустрији према српском народу уопште.

Српски народ у Аустрији није успео да добије своју политичку територију и да се у политичком смислу организује као народ т.ј. да према савременом сталешком уређењу држава, формира своје сталече. Истина, наши сабори (црквени и народни) састављени су од неких, рецимо, редова, тако на пр. на темишварском сабору заступљени су племићи, војници, свештеници и грађани са по 25

својих представника, али то је више форма и по узору на савремене саборе него што су ови заступници били преставници неког српског политичког народа. Племићи су били део мађарског племства, војници су били царски, свештеници су били више преставници цркве и православља а грађански staleж био је најближе оном, што би смо данас рекли народ. Дакако, да иако ови заступници нису били делови неког политичког српског народа, ипак је било других дубоких веза које су их везивале, нарочито језик и вера. Ми ћемо да се обазремо овом приликом на племићски staleж. Изузимајући пар породица као што су били Чарнојевићи, Стратимировићи, нешто Бајићи и Николићи, племићи српске крви нису имали много везе са српским народом, а и ове цитиране породице нису одржале неку нарочиту везу са нашим народом. Друге врсте били су т.зв. лажни Бранковићи, који су још нека врста средњовековних српских династа са презименом (Бранковић) и именима (Сава I, Сава II, Ђорђе) и традицијама, којима су везивали своју кућу са старом српском владарском династијом, и давали српском народу у исти мах врховне, црквене, политичке и војне особе. Ово касније мађарско племство српске крви, племство после Велике Сеобе, премда

каткада и врло богато по својој улози у српском народу, по својим способностима и по својим везама у држави и изван државе, не може се мерити са српским племством пре Велике Сеобе. Ово ново племство постало је у главном својим богатством и највећим делом имало је своја добра у Банату и уопште на подручју ван Војне Границе. Од знатнијих Срба племића у Банату спомињемо Дамаскине у Немету, Дуке у Кадру, Мочоњије у Фењу, Николиће у Рудни, Маленице у Великом Гају, Бајиће прво у Великом Варадину а затим Бочару, Чарнојевиће у Мачи, Наке у Семиклушу, Сервицке (Сервијске) у Старој Кањижи и др. У Бачкој су били најугледнији Стратимировићи у Кулпину и Заке у Бајши. И по пореклу и по начину, како су добијали племићке титуле и према улози према српском народу ово је племство врло различито. По крви оно је српско, цинцарско и влашко, по начину постанка трговачко, војничко и политичко а по пореклу из готово свих делова нашега Балкана. Једно је интересантно, да није успело да уђе у високо племство мађарско и да се није никада помешало са високом мађарском аристократијом арпадовске старине. Највишу титулу добили су Чарнојевићи 1848, када су добили грофовску титулу. Од ве-

ликих добара, која су имали ти племићи, српски народ није имао никакве користи једино барон Милош Бајић дао је 100.000 форината, да се подигне нова зграда српске народне гимназије у Новоме Саду, али спомињемо, да су Бајићи само иза смрти књаза Михаила наследили око десетак милиона форината. Огроман иметак Наке наследио је херцог од Сан Марка; иметак Сервицких наследили су такође странци. У националном погледу ово се наше племство доста брзо однародило. Петар Чарнојевић је 1848 комесар мађарске владе према Србима, али пошто је био слабије руке, заменио га је опет Србин племић, крволочни Сава Вуковић. За грозног српског ренегата Дамњанића била је удата Емилија Чарнојевића, једна од најродољубивијих мађарских жена. Потомци Чарнојевића данас не знају српски. Николићи су дали своју децу за мађарску политичку и националну идеју. Данас од ових и осталих српских племићских кућа нема много потомака. Опаска Саве Текелије за Петра Чарнојевића, да је „живот цео скоро до 90 своје године провео у пићу, курвању и танцу, с једне стране трошљив, с друге цимрија“, вреди углавном за сво наше племство. Потомци некадашњег нашег племства данас су највећим делом незнатне, пропале а врло

често однорођене и дегенериране особе. Сава Текелија био је такође Србин и племић и ми ћемо да изнесемо неколико бележака о његовој кући и њему.

Текелије су добиле племство својим војничким заслугама. Право им је презиме било Поповић, а откуда касније Текелија, није нам познато. Племство са грбом добили су 1706. Сава Текелија родио се у Араду, тада српско румунском месту 17/8 1761. Срба је у то доба у Араду било нешто мање од Румуна, али је Арад био још знатно српско насеље. Његов отац Јован био је поручник а дед капетан у поморишкој граници. Мати му је била синовица митрополита Павла Ненадовића, а баба, кћи Мојсија Рашковића, „иногда в Сербии бана од Новог Пазара“, како каже Сава Текелија у својој аутобиографији. Од шесте до осме године ишао је у српску школу. У то доба сликана је у Араду т. зв. Текелијина црква и он бележи да је то знатно утицало на њега, да се већ тада почео да вежба у сликању и да га та склоност није ни у старости оставила. У својој деветој години пређе у латинску школу у којој се поред латинског већ учио и мађарски иако — примећује Текелија — у то доба није било у Араду Мађара или бар врло мало. У кући Текелијиној говорило се само

српски. 1770 био је са својом матером први пут у Пешти. Исте године путовао је цар Јосиф II по Мађарској, те му је за време његовог боравка у Араду доведена и приказана Текелијина породица т. ј. отац, мати, сестра, брат и Сава Текелија, али са њима није могао разговарати, јер они нису знали другог језика осим српског и румунског а цар Јосиф није знао ни један од та два језика. Концем 1775 дошао је у Будим, где је слушао поезију. 1777/8 слушао је у Араду реторику а 1778/9 у Будиму филозофију. Том приликом упознао се са Стеваном Стратимировићем, који је тада имао 25 до 26 година и слушао физику. 1779/80 учио је геометрију код професора Рауша а рисање код професора Валтера. 1780 покуша да се упише у инжињерску академију у Бечу али не успе. Те је године учио рисање код Шмуцера, директора академије и „мједорезаца“ и слушао полицију код Соненфелса. У Бечу се поново састао са Стратимировићем. Поред правних и природних наука учио је француски, талијански, шпански и свирати на флаути. Тиме се бавио за време свога двогодишњег бављења у Бечу. 1782 прешао је у Будим, те је понова слушао неке предмете које је већ слушао у Бечу. 1784/5 положи први ригороз из jure па-

turale gentium publici universalis а у децембру из пандеката код Штура. Те године гроф Ницки, тадашњи председник, конзилијума и коморе, позове Текелију да узме место секретара, али он одбије. 1786 положи трећи испит и добије дозволу за полагање доктората. Као тезу напише *Disertatio de causa et fine civitatis unacum positionibus ex universali jure, quas annuente facultate juridica etc.* и положи с успехом те тако постане први доктор права, „не само од Србаља но и от Мађара, који нису били професори“.

После положеног доктората врати се у Арад те се спреми на пут у Русију (маја 1780), где посети свога стрица у Миргороду. Тај свој пут описао је доста опширно а нарочито своје бављење у Москви и Петрограду. 1790 учествовао је у бандерији чонградске жупаније при дочеку и преносу круне св. Стевана из Беча у Будим. Сава Текелија примећује како су биле „те две вароши (Будим и Пешта) у особливом движенију национализма“ (мађарског). „Једном речју“, завршује Сава Текелија, „од тога времена подиже се дух националитета мађарског“. 1790 буде изабран за подбележника чанадске жупаније а исте године буде изабран, између 25 Срба племића, за посланика на темишварски сабор. На са-

бору су били неки посланици против племства, како каже Текелија „да та струка при српском сабору не буде“, па наставља „ја доста сам противан био тому и чисто сам уздисао, да Срби благородства у себи не показују, понеже на благородство робтају“. За то криви француску револуцију. Познато је држање Саве Текелије у погледу тражења српске политичке територије.

По Текелији Срби, који су били насељени пре Велике Сеобе у Мађарској, због привилегија даних Србима, који су дошли са Великом Сеобом, остали су без својих права као грађани Мађарске. Тако су они према Мађарима од „братског“ народа постали „трпљени“. Пасус у привилегијама о посебним властима, третира Текелија тако, као да се односи на „Србију, која треба да се освоји“. Што се тиче посебне територије мисли Текелија да Срби не могу имати права ни на какви други део земљеног само на Србију. „Шта мислите ви“, пита Текелија сабор, „да ће краљ дату заклетву прекршити и погазити ногама законе и да ће дати нама оно, што превазилази привилегије. Било би безбожно на то и помислити.“⁹⁴) Текелија и не жели да Срби добију Банат за Војводину, јер и тада не би били своји господари и морали би плаћати даће. По

њему би се на том подручју, ако би било слободно, развила самовоља а он такву срећу не жели српском народу. Кад би се под таквим уветима и створила слободна српска територија, он би се против тога борио. Он је био за инартикулацију српских привилегија.

На сабору се Текелија према царском комесару држао изазивачки. Интересантно је његово држање и један разговор са царским комесаром. Текелија је био демонстративно обучен у мађарско племићско одело и комесар му је то замерио. На замерку комесарову Текелија му одговори на немачком језику „Mir ist unbegreiflich, dass ein ungarischer König ein ungarisches Kleid nicht leidet!“ На темишварском сабору показао се Текелија мање као Србин а више као одличан мађарски правник и племић.

После темишварског сабора врати се на место своје службе у Макову. 1791 умре му отац. Идуће године био је изабран за аблегата чанадске жупаније на државни сабор. Исте године био је од Срба при крунисању цара Фрање заједно са Јованом Николићем и Михаилом Саплонцајем ударен као *eques aureatus*. После укидања Илирске Дворске Канцеларије био је Текелија намештен у Мађарску Канцеларију као секретар за српске ствари. После смрти Петра Петровића епископа, рефе-

рента за српске ствари код Мађарске Канцеларије, надао се Текелија, да ће га он наследити, али није успео. Митрополит Стеван Стратимировић желео је да на то место дође епископ, те је и успео, да на то место буде постављен епископ Авакумовић. 1800 умре му мати, за коју каже, да „нас (т. ј. њега, брата и сестру) је с тешком муком отхранила и удржала нам пустаре“. Исте године постао је батаљонски заповедник жупанијске инсуреције у чину потпуковника. 1802 изабран је за посланика на пожунски сабор. 1811 био је у Русији код свога стрица у Александровску а том приликом је био и у Одеси. 1813 обишао је ради женидбе Велики Варадин, Дебрецин, Токај, Кашаву, Еперјеш, северне мађарске жупаније и Срем, где је обишао манастире. Био је у Земуну одакле пређе у Београд, где је гледао како се вежбају српске усташе. 15/6 1815 ожени се Амалијом Безек, Мађарицом, племићкињом лутеранске вере из места Рибар у зољомској жупанији. Венчао се у Хајнику, у лутеранској цркви, али пошто свештеник није знао други језик осим словачког морао је Текелија да за свештеником говори словачки. 1816 био је поново у Русији. 1820 избаци из куће своју жену, која му је донела „француску болест у

мираз, која је правила кључеве, и мене харала, која је и друге људе опоганила.“

Важнијих догађаја у његовом животу касније готово и нема. Ишао је по бањама и лечио се. У главном, водио је процес са својом женом, рођацима и другим људима, готово стално без успеха и мислио о томе, како да уреди своје задужбине. Имао је врло велики капитал и како је несретном женидбом и неуспелим парницама омрзнуо Мађаре и њихову правичност, то је сав свој капитал оставио на разне закладе. Већ његови стари чинили су веће записе на српске задужбине. Тако му је прадед зидао велике ћелије у Ходошу, баба приложила три хиљаде форината и винограде истом манастиру, мати градила темпло. Од свега иметка Текелијиног најзнатније су му биле пустаре на Кевермешу, где је имао 4374 јутара и на Визешу, где је имао 1898 јутара и врло много стоке. По његовом — како он мисли — врло благом рачунању вредео је тада тај капитал на 300.000 форината. Од знатнијих задужбина навешћемо да је подигао тороњ на Текелијиној цркви у Арду, за своту од 22.000 форината. 62.000 уложио је у свештенички фонд и установио је закладе за подизање српског подмлатка за војнички, свештенички и грађански ста-

леж. Овим својим закладама постао је највећи добротвор српског народа у Мађарској. Толико из његова живота.

Из односа Саве Текелије према првом српском устанку избележићемо најинтересантније моменте. У својој аутобиографији каже он, да се 1798 вратио натраг у Арад, јер да је „био наумио оставити царство и ити у Србију и тамо што радити, понеже после турске војне, која се 1790 свршила, Србли нису мировали а особливо, који су били у кору Михаиловића, за то сам учио от Теодосија Обрадовича грчки и от другога шпрахмајстера турски. И тако се договорим с Обрадовичем, да он иде у Србију и тамо да гледа, шта се може с отима људма учинити.“ Лето 1798 проведе у Бечу а Обрадовић оде преко Трста и Далмације у Србију после две године. А затим наставља: „Пре него што сам пошао на диету (1802) будем код мога родјака Антоновића у Будиму на квартиру. Преко сокака био капаган бивши у кору Михайловича из Србије Новикович и ту се ми разговарамо о стању Србије, као и лане шчо сам се договарао, не можели се мало дигнути народ противу Турака, да се ослободи. То он мени каза, то е готово, теке да има кто и управљати. Ја му кажем, да сам се ја договарио с Обрадо-

вичом, и да је Обрадовић там отишао, него да нама треба јошче кога ученога човека одавде, то сутрадан доведе к мени Теодора Филиповића, и тако се ми ту уговоримо, да они иду у Србију и да гледају може ли се што учинити и тако мени да јаву и ја тамо доидем. То дакле они и учине и отиду оба у Србију и тако се подбуну Србија, али мене јошче не зову но видно, да су они о мени тамо говорили и радили, зашто прота ваљевски Ненадович повративши се из Русије дошао ноћу к мени да ме види, но ја онда болестан бивши разговорио сам с нима но он ме није звао, него само на препоруку Новаковича иначе Чардаклије дошао мене посетити и разумети мненије моје. Послат био и неки Бујанович, који је послат био опет у Петсбург, но Филипович се разболе и умре у Новом Саду. Чардаклија умре у Београду и Обрадович, који је све Србљем говорио, да они за началника бољег от мене имати не могу. И тако судба друго учини и ја у Србију не одем. 1804 дакле дигне се народ под управленијем Георгија Петровича иначе Кара-Ђорђа.“ Приликом свога боравка у Београду у 1813, био је на гробу својих „пријатеља, с кима сам био уговорио 1802 подигнути Србље, то је Доситеја Обрадовича, и капетана Новаковича Чардак-

лије“. А затим даље у биографији наставља „мени је све у глави било, како да ја србски народ поставим у стање слободе, зато, да би они знали себе упутити метем се, те из разних мапа начиним мапу Србије с кирилови слови, да је Срблин може читати и дам ју у Бечу на цензуру, и после штампати“. Штампав је у 2000 примерака а неколико стотина пошаље у Србију. Треба истаћи још једну чињеницу наиме, да је 1803 поднео преко француског елчије Шампанија у Бечу један меморандум Наполеону у погледу стварања Илирије.

Кад се дигао у Србији устанак поднео је Сава Текелија 20/8 (по аутобиографији од 10/22 септембра) 1805 меморандум цару Франци I у којем излаже своје мисли о положају Аустрије у тадашњој европској ситуацији и какав став треба да заузме Аустрија према српском устанку да се — како каже Сава Текелија — „србско царство устроји“. Сава Текелија изложио је укратко садржину меморандума и у својој аутобиографији али не опширно и са испуштањем неких важних момената. Ми ћемо у врло кратким потезима да изложимо идеје Саве Текелије, које је изнео у овом свом меморандуму.

По Текелији Француска се може ши-

рити само на рачун св. немачког царства и немачког народа. Француску у њеним освајачким плановима на континенту могу озбиљније спречавати само Пруска и Русија, али као што је познато, каже Сава Текелија, и од ових двеју прети Аустрији опасност. Русија од Петра Великог даље води успешну панславенску политику, која по Сави Текелији иде затим, да оснује славенско царство од „Балтијског до Јадранског Мора“. Русију ће у том погледу стално помагати два фактора, вера и језик, или како Текелија каже, нација. Пруска жели да постане сила првог реда и зато се са Пруском не могу правити неке сигурније комбинације. Он поставља питање, како би се Аустрија могла најбоље одржати, па излаже своје мисли. По њему би Русију могла уздрмати једино унутрашња револуција, али ова није у изгледу. Да се Аустрија одржи и оснажи треба да шири националну идеју у Европи уопште а нарочито у Немачкој. Јаки националан осећај онемогућио би тадашњу Француску, место које би настале националне државе као Шпанија, Италија, Немачка и т. д. Франца I по угледу на цара „свију Руса“ треба да постане цар свих Немаца. Аустрија треба у том правцу да прави расположење нарочито преко штампе а као парола за будући рат, треба

да буде „спасавање немачког народа и мир Европе“. Како ће се овом плану највише опирати Пруска и Француска потребно је, да се направи савез са Русијом. Русији треба обећати део Пољске, који је добила Пруска и можда једну или обе Галиције. Дакако, пре свега треба организовати војску и са овом војском ударити на Француску са којом је Аустрија и онако стално у рату. Ако би се успело, да се од тадашње Француске створи неколико националних држава, треба се осигурати и од Русије која због исте вере и језика народа блискога истока има велике изгледе у освајачким плановима ових крајева. Томе би се помогло, што би требало створити протутежу Русији наиме, једну знатну али мању државу исте вере и језика а зато пружају згодну прилику немири у Србији, да се створи „српско или илирско краљевство“ јер у тим немирима, примећује Текелија, има своје прсте Русија. Овој Србији — протутежи Русије — мисли Текелија, Аустрија би требала да прода Котор и целу Далмацију, да јој помогне да се сједини с Босном и Албанијом и да се рашири у Бугарску. Тако би био пресечен пут Русима, да се рашире у Грчку. Ова Србија ушла би у савез народа, односно држава, у којем би сваки народ био ограничен и за-

штићен на своме подручју. По Текелији Аустрију може спасти национална идеја али као националну немачку државу. Сава Текелија је заборавио, да је Аустрија била и тада у основи етнички разноврсна држава и да у св. немачком царству аустријски владар осим титуле цара није имао богзна какву власт, те се већ 1806 одрекао и ове титуле.

То су основне идеје, које је изнео Сава Текелија у своме меморандуму цару Фрањи I. Идеје меморандума изгледа нису схваћене тако наивно, како их је намерно излагао Сава Текелија. Сава Текелија, као Срби уопште, буде стављен под полицијску паску, што је Саву Текелију ожалостило, али се тешио речима „било кад било, тек у мом пројекту описану опасност Австрија избећи неће“. 1805 написао је и књигу „Римљани у Шпанији с примјечанијама мојима“ — каже Сава Текелија — „која сам мислио да за ондашње Србље неће бити безполезна“.

Толико смо могли рећи на основу назначенога материјала о односу Саве Текелије према првом српском устанку. Изгледа да се у том правцу из доба пре првог устанка мало зна, јер Г. Ђоровић у својој последњој расправи о устанку каже: „Има једна вест Саве Текелије, да су Доситеј Обрадовић и Петар Чардаклија прелазили у Србију и спремали тамо устанак за 1802

годину⁹⁴)“. Жеља Саве Текелије да дигне устанак и да постане вожд, началник или предводител српског народа (или можда Илирије), није успела. Прилике у тадашњој Србији тражиле су људе других врста и оне су их и нашле.

КЊИГА Г. Р. МАРКОВИЋА И НАУЧНА ОРГАНИЗАЦИЈА МАТИЦЕ СРПСКЕ

Инђија. Прилог за проучавање насеља у Војводини. Написао Радослав Марковић. Нови Сад 1923. Књиге Матице Српске бр. 47.

Овом приликом издала је Матица једну ретку и врло интересантну књигу. Књига је плод тридесетипетогодишњег рада о једном малом српском, иначе врло знатном немачком и једном од најважнијих насеља у Срему — о Инђији — а написао ју је један од наших најчеститијих националних радника свештеника, који је и сам учествовао у очајној борби српског народа против немачког, у новије доба и мађарског, и свих оних фактора, који су стојали иза ових. Да су се Срби у Инђији и толико одржали поред осталих узрока треба приписати и неуморном, трезвеном и мудрому националном раду њенога пароха, писца ове књиге, за којег је његова парохија била проблем и национални и научни. Књига Г. Марковића

спада међу оне књиге, које треба не читати него студирати. Она није обична локална историја него у минијатури историја нашега народа у Срему за последњих 100 година. Не можемо довољно да похвалимо ову књигу тако богату по садржини и да довољно истакнемо случај ове књиге и њенога писца, у културном и националном раду нашој сеоској па и варошкој интелигенцији.

Књига Г. Марковића има и своју нарочиту сврху. Она треба да буде узор, како треба да се научно проучавају насеља у Војводини. Г. Марковић је дао досад најбољу књигу у овом правцу и пожелети је, да о овој књизи проговоре и они по чијим је упуствима она и израђена, па да се ове примедбе заједно одштампају, да би касније истраживачи имали поред најбоље књиге и примедбе најпозванијих. То нам се чинило за потребно да кажемо пре него што пређемо на приказ и оцену историјског дела ове књиге.

Историја Инђије дана је добро. У проучавању порекла становништва и миграција чини Г. Марковић две врло велике грешке, наиме, Г. Марковић не пише ништа о породицама које су некада становале у Инђији а сада их више нема, било да су изумрле, било да су се одсе-

лили, а о породицама које постоје, бележи одакле су се доселили а не истражује одакле су старином. По Г. Марковићу је на пр. породица Божић из Бешке. Г. Ђ. Божић чиновник министарства унутрашњих дела нам је причао, да су три брата Божића, дошла из села Божића из околице Мостара, од којих се један населио у Бешки, други у Карловцима а трећи у Инђији. Као што се види, њихова је старина из Херцеговине. Тако би се могло истражити порекло и осталих породица можда по белешкама из матица или по традицији и несталих, пошто су овако многи врло важни проблеми нејасни. Овако је читава слика непотпуна и не виде се, по нашем мишљењу, у овом случају неке негативне особине нашег народа. Ту исту погрешку учинио је Г. Марковић и према Немцима и према Мађарима, када цитира одакле су се доселили (на пр. из Бачке), док су они пореклом из свих крајева бившег „светог немачког царства“ и бивше Угарске т.ј. од Елзаса па до крајњих Карпата. Г. Марковић бележи, које су породице дошле из Бешке а које из Патке насеља, давно расељеног. Ми имамо поименични попис готово читавог Срема из г. 1737 па и Бешке и Патке, али интересантно, противно тврђењу Г. Марковића, породице Грабовачки, Савић, Свирчевић и Турчи-

новић нису дошле из Патке него из Бешке. Случај је интересантан ради проверавања народне традиције и комбинација, које се каткада лако праве. У погледу насељавања Инђије имали би смо да кажемо и ово. Инђија није никада потпуно опустела, бар не од времена од како су је Срби населили, јер се иначе не би могла одржати традиција код Срба о некадашњем мађарском становништву Инђије. Ми би смо у том правцу могли чинити извесне хипотезе, али ће на то питање боље одговорити у своје доба, кад издамо попис Срема од 1737, сам Г. Марковић, пошто он зна и које су породице нестале. Упозоравамо, да се између четири презимена — из бележака о Инђији из год. 1702 — налазе и презимена Радуљевић и Поповић. И данас се налазе у Инђији, а налазиле су се и 1746, породице Радуловачки и Поповић. Ми не тврдимо али је могуће, да је можда која од ових породица била она која је одржала континуитет у традицији између тадашње „пустаре“ Инђије и оне Инђије од 1746. О пореклу бачких Немаца могао је Г. Марковић доста видети у монографији о бачко-бодрошкој жупанији⁹⁵), и још боље из књиге Кајндла⁹⁶). За Мађаре из монографија о жупанијама и градовима⁹⁷). Дабогме, тамо су опаске генералне али су врло интересантне. Да нам

је ма и у тој форми изнео Г. Марковић више о пореклу Немаца и Мађара, ми бисмо били врло задвољни. Ово су најважније примедбе, које смо имали да споменемо. Ми ћемо још да избележимо неке интересантности из историског дела ове књиге.

Из излагања Г. Марковића виде се у кретању нашега народа при насељавању Инђије две тенденције, прва до пред Светски Рат: сељење нашег народа са севера на југ и друга од Светског Рата: од југа и запада према северу и истоку. Немци су се населили у Инђију између 1828 и 1840. Већ 1848 чине Немци 6·8% а Срби 33% укупног становништва. По Г. Марковићу расељавање Срба настаје чим су дошли у додир с Немцима, нарочито од 1818 па даље. Тек 1900 достигли су Срби број који су имали 1855. 1910 било је у Инђији Срба 697, Немаца 4756, Мађара 1559. 1920 било је од укупног броја становника 7575 православних 967, Србохрвата 1126, Немаца 5521, а Мађара 910. Треба подвући констатацију Г. Марковића, да у Инђији нема ни најмање улице без немачких кућа а само у једној је мањи број немачких од броја српских кућа. Најбројнија српска породица Ковачевић имала је 13 домова са 70 душа, док најбројнија немачка породица Пил имала је 37

домова са 162 душе. Кајндл⁹⁸⁾ бележи у својој књизи за једну Немицу из Инђије, неку Маријану Кел, да је оставила после своје смрти 7 синова, 33 унука 56 праунука и 4 чукунунучета, дакле породицу од 100 душа. То је оно што каже наш народ, да „код Шваба и бабе рађају“. Треба истаћи чињеницу, да Срби од 1900, у Инђији напредују у сваком погледу па и бројно.

Г. Марковић је посветио неколико речи и Мађарима. Интересантна је чињеница, која потврђује наше мишљење о односу између мађаризације, великог поседа, индустрије и жељезница. Насељавање Мађара у већој мери у Инђију дешава се по Г. Марковићу оснивањем узорне економије на пустари грофа Пејачевића и грађном железница. 1900. има их у Инђији 676 а 1910. г. 1529 душа! Пред светски рат имају своју основну школу са 9 разреда, са 42% ученика Мађара и 50% Немаца. Имали су такођер и нижу жељезничарску мађарску гимназију. Врло је карактеристичан број немачке деце у мађарској школи, који показује познату немачку склоност за натурализацију. Треба забележити, да је гроф Пејачевић од 1903 почео да парцелише и распродаје своје пустаре око Инђије, те када су Срби из Инђије почели у јачој мери куповати зем-

љу, он је обуставио дражбе, онемогућио српске понуде а земљу искључиво продавао Немцима и Мађарима. Случај је врло карактеристичан, јер је власник био племић хрватског порекла. Како су Мађари били већином радници (бироши) на спахинским пустарама и чиновници на жељезници, услед аграрне реформе и новог режима број им је од 1920. према броју од 1910. (1559) спао на 910 и 1921. на 601.

Г. Марковић констатује, да Срби од 1848, нагло пропадају и да то траје до 1897, када настаје обрт. Г. Марковић рачуна да је време од 49 година (1848—1897) било и „сувише дуго“, да Срби дођу к себи. По њему је тај обрт у главном дошао оснивањем српске земљорадничке задруге. Ми то нећемо спорити, само ћемо нешто приметити. Немци се у масама почињу досељавати већ 1828 и до 1897 је округло 70 година т.ј. време од три генерације и нама се не чини ни тај рок тако дуг, па да се дође до преокрета, који се може да обележи једном годином. Нама се чини да су много важнији узроци стално суседство Немаца, криза, кроз коју су прошле три генерације, градња жељезнице (1883), када Инђија постаје једно од најважнијих жељезничких раскрсница и да Срби нису још више изгубили према

Немцима узрок је и томе, што су Немци куповали земљу и околним српским граничарским местима као у Шимановцима, Попинцима, Путинцима, Сурдуку, Чортановцима, Марадику, а највише у Голубинцима, Бешки, Крчедину и Новим Карловцима, у којима су Срби били још знатно заостали за инђијским Србима.

Те су наше примедбе на историски део ове књиге. О другим темама, које су тако исцрпно обрађене, рећи ће своју реч стручњаци. Ми ћемо се овом приликом позабавити још једним проблемом, наиме, научном организацијом Матице Српске. На спољном насловном листу стоји, поред горе назначеног наслова, отиснуто: Уредник Ст. Милованов. Годишње 3—7 свезака. Ми схватамо а биће да је тако, да је Г. Ст. Милованов уредник серије књига, које би се односиле на проучавање Војводине и да ће Матица Српска издати годишње 3—7 овакових монографија као што је ова о Инђији. Питање научне организације било је увек и свугде врло важно а нарочито код нас, где — може се рећи — има научности и науке, али нема научне организације. Немамо намеру да овде расправљамо овај врло важан проблем, ни у погледу наше националне науке, за нас најважније, него ћемо да дамо неколико примедба о организацији научног

рада, који би требала да води Матица Српска.

Матица Српска, поред свег свог опсежног имена не може имати већих аспирација у погледу организације научног проучавања, на крајеве ван Војводине и колико је нама познато, она их и нема. Ми ћемо да упозоримо, да је Инђија изашла пре две године а да у Срему, Банату, Бачкој и Барањи има око 480 насеља. Истраживања би се морала уједноставити јер је питање дужине времена, за које треба да се изведу извесни научни подаци, исто тако важно као и материјално питање и питање сарадника. Матица, по нашем мишљењу, може водити само организацију овога посла; издавање монографија о насељима треба она да остави локалним институцијама. Матица има други задатак, наиме, да издаје основне књиге за проучавање или целе Војводине или појединих њених области и то, према стварима, можда у највише пет до десет књига и у временском размаку од можда десетак година, јер се не зна какве ће нам проблеме наметнути сутра наука и још више — живот. Не треба заборавити да живимо несравњиво брже и у временима више комплицираним, него пре рата, као и да нису сви проблеми садржани ни у пореклу, ни у миграцијама, ни у фолклору,

ни у етнографији, ни у привреди. Има проблема, који су изван истраживања, садржаних у монографијама ове врсте, као што има и институција и особа, којима Матица Српска треба да се одужи. Питање које се намеће јесте, да ли Матица Српска располаже са људима од којих треба да чека жељене основне књиге. Исто питање чека и нашу Академију Наука за шире подручје, наиме, за национално и државно. То основно питање, питање наше опште научне организације а нарочито питање организације наше националне науке могу и треба да реше други фактори. О томе питању ћемо расправљати приликом на другом месту.

ИНЖИЊЕРИ ВОЈВОДИНИ

Војводина. Издао новосадска секција удружења југословенских инжињера и архитекта о V. главној скупштини удружења у Новом Саду Јулија. 1924 године. Штампана У. Д. Д. „Натошевић“—Н. Сад. 8°. с. 256.

Инжињери су увели један врло леп обичај, наиме, да покрајина — у којој се састају на конгрес ради међусобног упознавања — изда књигу, написану од људи из те покрајине, у којој се приказује њена прошлост и садашњост, земља и народ. Пети конгрес донео је књигу о Војводини. Досада — бар колико ми знамо — добиле су своје књиге на овај начин Босна и Херцеговина и Далмација.

После неколико мађарских волуминозних и сплендидних књига о Банату, Бачкој и Барањи, изданих у времену од 1895 до 1911⁹⁹⁾, врло знатних по грађи, слабијих по обради и резултатима, а после врло укусне и добре књиге о Босни и Херцеговини и оне о Далмацији, није било лако

издати књигу о Војводини, која по опреми и резултатима не би заостајала иза ових. Пред собом имамо први део ове књиге. Обазрећемо се на неке чланке редом, којим теку у књизи.

Чланак о географском положају (Г. Цвејић), — који је на жалост и први — написан је, вероватно, по неком средњошколском уџбенику. Друкчије је схватио свој задатак Г. Вл. Скарић¹⁰⁰⁾, када је писао свој уводни чланак о Босни и Херцеговини, у ком је бриљантно изнео однос и улогу Босне и Херцеговине у прошлости и садашњости па и однос и улогу, коју треба да имају у будућности према нашој земљи и народу. У чланак је требало бар да уђе, колико је Војводина велика и колико има становника. Г. Ивић написао је преглед ратне а Г. Станојевић политичке и културне историје. Чланак Г. Станојевића одликује се множином врло важних и интересантних чињеница, дубљом интерпретацијом као и рељефношћу и лакоћом, којом су многи знатни проблеми повезани, изложени и протумачени. О школама писао је Г. М. Петровић, али у главном врло сумарно и само са указивањем на главне етапе у историји школа српског народа у Мађарској. Осим неколико врло знатних коректура и опсервација за историју нашег школства, о маси врло инте-

ресантних и деликатних проблема Г. Петровић није расправљао, премда би он о тим стварима могао врло добро и можда најбоље писати. Г. М. Балубџић указао је на значај и улогу наших манастира у животу нашег народа. Г. В. Стајић описао је лепоте питоме и романтичне Фрушке Горе и тиме доста учинио за идеју спорта, у Војводини тако мало развијеног, као и за познавање лепота наше домовине. Из чланка Г. Поповића Пеције није нам јасно, да ли сама Војводина може да прехрани целу нашу државу или велики део¹⁰¹). Чини нам се, да је много згодније обележавати Војводину као део панонског базена, белу рогату марву као подолску, а за нониусе можда какву другу ознаку него мађарску а да се ипак тиме ни научно не огреши. Дуже ћемо се задржати на чланку Г. Р. Симоновића, лечника у Сомбору. Г. Симоновић познат је са својим многим историјским, географским и етнографским чланцима. Овај његов чланак о етнографским проблемима изнео је доста нових података у различитим правцима.

Војводина је свакако социолошки наша најинтересантнија покрајина. Од увек на светском путу првог реда, она је врло често потпуно или делимично променула господаре и становништво. И по расном и по културном и по верском моменту нема у

нашој држави покрајине тако шарене као што је Војводина. Г. С. се бави и етногенијом нашег народа и има код нас, бар колико је нама познато, најлепшу збирку разних антрополошких и етнографских типова из свих делова нашег народа. Чланак је пун врло интересантних бележака о миграцији и етничким односима Војводине у разна времена, као и врло интересантних и оригиналних опсервација, које се односе на комплексiju, моралне и интелектуалне особине појединих етничких група у Војводини.

Г. С. је избележио све оне етничке групе историјског доба, које су било када и било у ком облику имале везе са Војводином, дакако, да је највише поклонио пажњу нашем народу. О Србима пре 14 века није могао Г. С. ништа да каже. Словена, или још боље рећи Југословена, било је на том територију од увек. Рашка улази у историју са нашом немањинском државом или још боље да кажемо, од тада српско име замењује у свету политичко рашко име, односно, од тога доба ми смо за наше суседе Раци. Срби, односно Раци т.ј. Срби са српске територије, почињу се насељавати тек крајем 14 века. Већ 1437 помињу се Бошњаци и Расцијани у Срему и Бачкој. У погледу сеоба Г. С. је дао досада најпотпунију слику о кретањима нашег народа у овим кра-

јевима. Историја колонизације несрпског елемента изнета је углавном добро; можда би се могло замерити начину обраде. Говорећи о етничким одношајима у данашњој нашој Војводини а познавајући одличну аустријску колонизацију 18 века и мађарску колонизацију модерног доба у овим крајевима и шта је урађено од наше администрације у погледу колонизације у Војводини од Ослобођења даље, констатује, да је наша колонизација „тако невешта као да је спроводе они, који српски народ мрзе и хоће да га упропасте“. Колико је нама познато, резултати колонизације ради побољшања етничких односа у нашу корист су минимални, а у другим правцима управо очајни. Од интереса је чути мишљење Г. С. о особинама нашега народа.

По њему је наш народ одличних телесних и душевних особина. Срби су високи, снажни и аклиматизирани. Дегенерације нема, а у колико је има, она је појединачна. Нама се чини да је има, више у Бачкој него у Банату. У Бачкој — чини нам се — да је услед претераног пића доста развијен тип подбуле дебљине. Г. С. констатује страдање нашега народа услед промене горских и свежих крајева са низинским и влажним, те је наш народ у врло знатној мери страдао од разних болести нарочито од маларије, туберкулозе,

шарлаха, тифуса, куге, богиња и колере. Оно што је било више од сељака брзо је малаксало, дегенерирало и помађарило се. По њему је српски народ даровит, моралан, родољубив, врло пожртвован, осетљив, јогунаст, сујетан, лакомислен, нештедљив, неприлагодљив и што је нарочито важно, „Срби не могу ни један други народ да асимилију“. Штета је што Г. С. није своје ове ознаке конкретније означио нарочито према етничким групама Војводине. То је погрешка свих наших етнопсихолога и социолога. Сва ова терминологија је врло релативна и произвољна без поближе конкретније дефиниције. Ако се ови проблеми поближе посматрају онда се не може говорити о јединственом војвођанском типу. Срби из Баната, Бачке, Барање и Срема разликују се у свим овим питањима, јер се разликују и по пореклу и по старини свога становања у овим крајевима, као и по културним утицајима.

У економском погледу Срби су изгубили много својих чистих места, док у чисто немачким местима није никад Србин купио земље. Немци, каже Г. С., преплаћују земљу, само да је освоје и увек плаћају у готовом новцу. Често продаду у свом месту скупо па купе у српском двоструко толико, колико продаду у своме

месту. Ипак су у последње време Срби откупили доста земље новцем, који су зарадили у — Америци! Г. С. врло исправно мисли да не треба протежирати наш народ „да постану слуге, пандури, полицаји, бирташи, писмоноше, кочничари и т. д.“ и да се народу може помоћи само добром аграрном и социјалном реформом. Од Ослобођења пренесене су све бригае на државу. „Ево и сада пет година ослобођен Србин — каже Г. С. на свој начин — само пуца, звони, свира, пева, парадире, док странци дижу фабрике, секу шуме, ваде угаљ и руде, а страни капитали купују спахилуке!“ Интересантна је белешка Г. С. да је у бачкој дијецези за 50 година био прираст у порођају код нашег народа преко 40.000 душа, али да се од тога више од половине раселило. И о Буњевцима дао је Г. С. много и знатних података.

Белешка Г. С. да су Буњевци већ 1543 били у Бачкој и да су већ тада постојале у Бачкој насеља Обровац и Плавна, као буњевачка насеља, дакле насеља истог имена као и насеља у Далмацији, иду у прилог тврђењу Г. С., да су се Буњевци доселили и из крајева северно од Сплита. Његово мишљење, да се са именом Буњевац означају људи који су постали католици, чини нам се врло мало прихватљиво. Г. С.

поставио је и неколико врло интересантних проблема у погледу односа Буњеваца према српском и хрватском имену. Нама се чини да је најтачније гледање на ствари ако узимамо да Буњевци, Шокци и муслимани (сви икавци!) чине прелазну масу од данашњег т. зв. изразитог српског према данашњем т. зв. изразитом хрватском типу. Трагови и православне и католичке вере, и ћирилице и латинице, могу се пратити на овој маси. Код Шокаца трагови православне вере, у колико их има, можда су ћирилометодовске старине. Дакело да се у овој маси налазе и делови изразитог типа и српског и хрватског. 1570 имамо први пут забележено име Буњевац. Г. С. греши ако мисли да су становници Калоче, бар за доба Патачића, били Срби.

По Г. С. Буњевци су „прва раса на свету. Крупни, високи, смеђи, већином романског типа“. Њему се чини, да су свежији од Срба. Вредни су и економски ником не уступају. Он мисли да би Буњевци могли својом вером извршити историјску мисију југословенској идеји у погледу Мађара и Немаца исте вере. Свој пасус о Буњевцима завршује речима „невешта политика, нетолерантност и корупција отуђује Буњевце и Шокце од Срба а зближује их Хрватима“. Има једна врло ин-

тересантна чињеница. Буњеваца има (1910) око 70.000, само у Суботици преко 50.000, а нашем народу нису дали до сада ни два велика човека, па шта више ни просечно знатнијег као Ивана Антуновића. У том погледу не могу се Буњевци мерити ни са једним нашим мало већим насељем у Бачкој. Срби у Суботици били су од увек у знатној мањини према Буњевцима а ипак зато Срби у Суботици су имали увек доста своје националне интелигенције и дали нашем народу неколико већих људи док Буњевци нису уопште успели да формирају своју интелигенцију. Тај неисторијски и ненационални икавски појас има ту ознаку, да је врло мало дао знатних људи нашем народу. О односу Буњеваца и осталих Југословена римокатолика према Мађарима расправљали смо у нашој књизи о Војводини.

Другог су порекла, старине и структуре Шокци, насељени у главном поред Дунава. Освојој прошлости не знају ништа. Традиција немају никаквих. Шокци су најстарији славенски или југословенски и уопште најстарији становници данашње Војводине. Они су одржали југославенску ознаку Војводине од најстаријих времена до данас. По Г. С. Шокци су „ванредно леп и једар народ. Шокци се ужасно муче са сиротињом, увек су били

надничари, па су и сада ослобођени остали надничари, јер ни један Шокац није досад добио ни педља земље!“

Врло су интересантне белешке и опсервације Г. С. о Крашованима, Хрватима, Русима и Бугарима по Војводини. За Словаке бележи да се врло лако помађаре, много теже понемче, али никада не посрбе. У економској борби туку Немце, јер су им животни захтеви много мањи. Румунима је поклатио више пажње, јер за њих мисли да су од Срба освојили много села. Крајња румунска насеља допиру до Тисе (Ечка) и на Дунаву до Београда (Овча). У Бачкој нема ниједног румунског насеља. У варошима, бар у нашим етничким срединама, посрбљени су. Ми примећујемо да су и Срби асимилovali у знатној мери Румуне. О овом проблему опширније ћемо се бавити у нашој књизи о Банату. У економској борби потискују Румуни својом издржљивошћу и малим потребама све народе па и Немце.

Говорећи о Мађарима Г. С. тачно каже да су данашњи Мађари нове колонисте већином из словачких крајева и да их је мало Мађара *de origine*. Само је тако разумљиво, зашто наш народ у Бачкој зове Мађаре Тотовима. По комплексији, држи Г. С. да су „нешто мањи од Срба, али им је сразмерна висина и обим

груди повољнији, па мање болују од јектике“. Здрави су, једри, свежи, вредни, поштени, врло родољубиви јунаци, весељаци али не пијанице. „Уму бити искрени пријатељи и поштовати и туђе осећаје и обичаје. У невољи су стрпљиви и издржљиви.

Немци су такође нови досељеници. Аустрија их је насељавала ради дизања економске снаге земље и против бунтовних Мађара. Барања се у почетку 18 века звала Schwäbische Türkei. Државна колонизација Немаца почиње већ око 1720. Провођена је узорно. Тешко су се аклиматизирали. Многи су умрли од маларије, нарочито у Банату, који је прозван „немачко гробље“. Здрави су једри, свежи, трезвени, практични, поштени. Сада су се већ аклиматизирали. Одлични су земљорадници и фабрички радници. Жене раде изван куће у пољу и најтеже послове. Жене се не поводе за модом. Немци све потребе и градњу куће врше сами. Хране се боље од других, али више раде и штеде. У последње време њихове занатлије прелазе на индустрију.

Јевреја по Г. С. има највише међу „лакомисленим“ Србима и, премда говоре мађарски, нису оптирали за Мађарску „него их се много хиљада још доселило“. — Цигани су се као католици помађа-

рили а као православни посрбили, „али нису поправили расу Срба и Мађара“. Као чиновници су нестални. У варошима брзо дегенерирају и умиру од туберкулозе.

То су наше белешке поводом овога чланка Г. С. У чланку има о појединим нашим проблемима нових, интересантних али потпуно неодрживих мишљења и зато их ми нисмо цитирали. Чланак је рађен брзо и зато не довољно углађен, али чланак Г. С. је једини документовани чланак и чланак који је донео највише нових резултата о тако интересантним проблемима. Једно искрено жалимо што Г. С. поред егзотичних типова нашег народа, које нам је изнео, није изнео и неколико слика и најтипичнијих Војвођана разне старости и у разним приликама као што је то учињено у мађарским монографијама о Бачкој и Банату. Г. С. би нас врло задужио када би издао своју збирку разних типова, у антрополошком и етнографском погледу и све оно што зна и мисли о постанку и особинама појединих делова нашег народа. Додаћемо још неколико општих примедба о овој књизи. Искрено треба зажалити што не видимо у књизи чланке Г. Г. Ј. Радоњића, М. Радојчића, М. Косића, М. Кашанина. Техничка страна могла је бити такођер знатно

боља, нарочито фотографије, које нису увек особито сретно изабране. Место фотографија манастира Ковиља, Шишатовца и цркве у Каменици узете су слике манастира без архитектурске вредности. Из осталих слика може се видети, како је потребно да наше национална наука да државној управи што пре основне облике уметности нашег духа, да би наша земља тако мала, а културно тако шарена, добила јединствену културну боју. Рад инжињера и архитеката на упознавању наше земље и нашег народа заслужује сваку пажњу и ми смо им за тај рад врло захвални.

IN MEMORIAM KARLOVAČKOJ GIM- NAZIJI.

По својој природи, по физичкој и психичкој средини у којој се кретао, осуђен је наш народ на несталност, промену и неvezаност. Читава његова историја потврђује то. О некој гвозденој војној, државној и друштвеној организацији нема спомена. Све што имамо тако је мало повезано, тако кратко, тако своје врсте. Свака особа, свака институција, сваки догађај има своју нарочиту боју и то на врло малим, невероватно кратким просторним и временским растојањима. Везе, које чине и везују све групе на свету, било да се оне зову племе, народ и нација на име језик, вера, прошлост и др. везују и мозаик стварних и формалних тежњи појединих делова нашег народа. Међу овим везама код нашег су народа свакако највеће оне из ратне и политичке историје његове. У културној историји није наш народ успео да покаже своју вредност. Пред почетак изгледа за самостал-

нију културу изгубио је наш народ своју политичку самосталност а тако и могућност за даљну културну изградњу. Обазрећемо се са пар речи на наш културни живот у средњем веку. Он је у највећем делу означен православљем и византијском културом. Утицаји Запада нису недостајали, али нису били нарочито јаки. Нисмо припадали западној цркви, оној колосалној, ненационалној али најбољој организацији на свету. Не знамо за случај којег знатнијег нашег човека средњег века, да је студирао на којем универзитету на Западу. Нису у том правцу чињена испитивања, али она неће донети неке резултате, који ће много изненадити.

Наш народ, познат као „народ задужбина“, дизао је и подигао бројне задужбине, своје манастире у и ван земље. Подизање задужбина сматрано је у нашем народу као начин, којим се откупљује душа и оставља вечан спомен у народу. Наш народ није имао пирамиде ни универзитете старине, онг у Падови или Оксфорду, као ни царство великих светских империја. И док велики народи желе да старину и вредност својих институција издуже, продубе и оснаже, код нас се опажа тенденција у другом правцу. Нема сумње да су моралне вредности за будућност једнога народа несравњиво веће

од материјалних. Наши дедови у своје доба осетили су намерно извргавање, разбијање и упропашћивање наших традиција од стране Аустрије и није неразумљива белешка оног непознатог нашег националисте тога доба, који је читајући привилегије а осећајући то морално подгризање простонародно записао „пась матеръ Гардиналу (мисли Колонића), и господствующимъ“¹⁰²). Карловачка Гимназија, велика лавра Димитрија Анастасијевића Сабова, Маћедонца, треба да изгуби карактер старокласичне „латинске“ школе. Од старокласичне школе остаће јој убрзо можда још само име. Ми ћемо укратко да изнесемо историју ове велике школе познате у народу под именом „латинске школе“ или Карловачке Гимназије. Ништа нећемо унети непознато, а вероватно да ћемо заборавити да унесемо много од познатог а важног, али је готово немогуће да читава слика не изађе повољна, када се говори о тако лепој ствари.

У Даничићевом *Рјечнику из књижевних старица* српских не налази се реч школа а у Јиречковој Историји Срба нема главе о школи у нашој средњовековној држави. Није сигурно, да су Срби пре Велике Сеобе у Мађарској имали школе. Прва наша школа јавља се са Великом Сеобом. Арсеније III осетио је потребу за шко-

лама и почео је оснивањем. За митрополита Ненадовића и касније за Јосифа II учињено је врло много у том правцу. Друкчије стоји ствар са школама вишим од основне. Ни њени почеци нису много даљи од првих почетака основне школе. Први покушаји падају већ 1732 са оснивањем т. зв. латинске школе. Затим долазе Руси и они настављају рад у томе правцу. За време патријарха Арсенија IV настаје у том правцу назадак а тек 1749 оснива митрополит П. Ненадовић „покровоборогодишну“ школу, у којој је он управник. Поред њега је наставник и Јован Рајић. Школа се издржавала прилозима народа и свештенства. После смрти Павла Ненадовића било је покушаја за оснивање средњих школа у и ван Карловаца, али све до 1790, без успеха. Основна потреба, да се дође до школе, која би у првом реду формирала подмладак за свештенички staleж, није била решена. 1791 године, када је требала бити основана ова школа била је политичка ситуација за српски народ врло повољна. За велику услугу коју је учинио наш народ аустријском двору, својим држањем на темишварском сабору, добио је дозволу, да подигне себи гимназију. Митрополит Стратимировић описао нам је овај историјски догађај у једном свом писму од 4/15 августа 1791.

које је упутио Стефану Новаковићу, дворском агенту за српске ствари у Бечу:

„Како сам одавно осећао ја и други пријатељи народа свога и отаџбине да би нам требала једна гимназија за наш народ и нашу веру и то ми се чинило из многих разлога да је преко нужно да буде овде у Карловцима, особито што има наде да ће се овде и семинар за одгајање клира на чврстим ногама подићи. И пошто су ме и сами карловачки грађани често и више пута молили да се ја заузмем, да се овде у Карловцима заведу више школе за наш народ и нашу веру; да то неће тако тешко ићи, као што се чини. Али што нисам досада ништа започео, задржавало ме је то што се није знало какав ће се мир с Турцима склопити, какве ће бити границе царства и каква може отуда испасти промена у јавним пословима и у самом архиепископату. Осим тога испречавала ми се сама ствар као пуна тешкоћа што није било нигде новаца ни сталнога фонда, па пошто сам чуо да познати грађанин Димитрије Анастасијевић, иначе Димитар Сабов, има наде да завешта угледну суму на задужбине, судио сам да ће бити најпааметније да ја њега походим и да га о правим задужбинама у толико радије обавестим, што сам био осведочен о поверењу, које има у мени. Тако походивши

га јуче свршио сам ствар и то много боље него што би и сам или ма ко други, који њега познаје мислити могао: јест, он је мени свечано изјавио пред својима да он сталном и непоколебивом вољом хоће да поклони 20.000 форината у име закладе за више школе у Карловцима или за вишу гимназију, да ће дати и свечано писмено обећање на тај начин, да те школе остану и да су у Карловцима, а не другде, да једини архиепископ има пуну власт да одреди људе из нашега народа и вере што се тиче свију предмета, т.ј. научнога предавања, избора учитеља и бриге за закладу и издавање на камате, укратко што год се најпосле захтева, и да се нареди да се сами ти новци из закладе ових школа свагда само у Карловцима на камате издају и то не друкчије него дозволом свагдањег нашег архиепископа и народних скрбника, и само њиховом дозволом изван Карловаца; да ће се том погодбом мени одмах избројати 10.000 форината за издавање на камате од оних обећаних 20.000 форината или ће сам дати обвезницу, а други 10.000 форината да се после смрти му пре свега другог исплати; да тако он хоће и наређује, и ако што би противно наредио, да неће имати важности.

Данас одмах позвао сам многе грађане карловачке бољег реда к себи да им пле-

мениту намеру овог изврсног човека и знаменито добротинство за Карловчане и за цео народ објавим, те сам разговетно очитовао вољу и намеру његову. Додавши затим кратак али језгровит говор пун силовитих речи, које ми је ижимала велика радост и љубав према народном добру, покренуо сам их, да оснивачу достојно благодаре. Други тај корак и дан толико је имао успеха да су не само оснивачи захвалили, који је захвалом мојом и толиких грађана обузет јавно потврдио пред толиким људима своју намеру и обећање изјавио да то неће порећи, него су и сами суграђани у великом броју угледали се на тај племенити пример и на велико добро унапредак сваки од своје воље и по мери свога имања обећали драговољно према намери и погодби Сабовљевој на 13.000 форината и више, од којих су се неки затекли, да ће одмах новце положити, други да ће дати облигације и укњижењем осигурати, да ће платити камате и целу главницу, тако да данас износи главница на камате издата 23.000, не издата али сигурно 10.000 форината свега фондација до овог часа 33.000 и неколико стотина.

Оснивач Димитрије Сабо врло је радостан и препоручује ми усрдно сина свога, којег је јоште у колевци посинио

(али још не законито) и који сада у Пешти школу полази, да га надгледим; ја се сада бавим основним писмима и обвезницама. А ово сам нашао да треба вашем господству пишем 1. за то, да моју намеру и молбу поткрепите, коју данас хоћу да пошљем преузвишеном господину Балашу ради похвалнога декрета за Сабова; 2. да ово моје дело узмете у одбрану против свију, који ће то можда рђаво тумачити, као да сам ја некакву колекту наредио, најпосле 3. да настојите код његовог величанства ради племства Димитрија Анастасијевића оснивача и његовога посинка Матије, да одмах напишете молбеницу, да пред његово Величанство дођете и да у име моје и најпонижније и на коленима замолите. Ако ми се све по жељи учини и утврди, надам се да ће се скупити за кратко време без ичијега терета и обрања велика свота новаца и да ће наш народ добити гимназију пре него што се надамо; јер тако је било велико усрђе прилагача, да сам морао три пута јавно запитати, да их није когод нагонио, или можда стидећи се од других, који слободно обећавају, тако се издашно затичу и да неће то њима самима и деци њиховој бити на терет, три пут одговорише они да од своје воље обећавају и да од њиховог имања нико није господар до њих самих“¹⁰³).

Неће нам се замерити ако још испишемо шта се зна о Димитрију Сабову, највећем добротвору нашега народа новијег доба. По традицији, коју је према белешкама некадашњег директора карловачке гимназије Јакова Герчића, записао такођер директор Карловачке Гимназије Јован Пантелић (1865) „Димитрије Анастасијевић дошао је нејак од 6 година са страним трговцима око 1732/3; дакле у време митрополита Вићентија Јовановића, у Земун, где га они повере неком трговцу, који га даде у Нови Сад на сабовлук, незна се које године. После 3 године, које је провео као калфа путујући по Мађарској и Славонији, дође у Карловце и почне као мајстор радити свој занат спојивши с њим још и абациски и капамациски. То је могло бити између године 1743 и 1750. Мало затим дође му из његова места Негоша човек у годинама са 3 до 400 форинти, с којим се уортачи и заједно занат продуже. После 2 године оде у Ириг на вашар да купује каце. Ту се нађе са Ђорђем Соларом из Земуна, који му је падао из далека брат. Овај узме од њега све новце, које је собом донео за каце и да му за те новце различна еспапа, који му је за занат требао. Тај еспап му је издавао солар 3 године. Ишао је после на

вашаре у Футог, Кечкемет и Пешту и доносио готов еспап: прслукe, зубуне (кратке хаљине што носе жене и људи), јоргане, сукње, ћурдије, чакшире, сурдуме и т. д. Радњу је своју тако разгра-нао да је на футошком вашару 4 шатре требао. Давао је страним трговцима вино за платно и с овим трговао. Узимао је под аренду карловачку пустару Јарковце и биртију. После начини уговор с магистратом да му пече цигљу за зидање зграда, вукао је песак из Крушедола и дрва из подлужја и толико је испекао цигље, да је магистрат није требао, те уговори са петроварадинском пуковнијом, да јој цигље продаје и пече колико год устреба. И ту се здраво помогне. Тада је и себи кућу назидео, која и сада стоји преко од доње црквене кућице, и на рeшеткама Сабовљеве куће и данас се виде и читају слова Д. А. (Димитрије Анастасијевић). Ова је кућа дошла прво у руке Павлу Ристићу, после смрти грофице Бранковићеве. Данас је она својина карловачког грађанина Марка Поповића. Доцније се махне Сабов пустара и покупује све батаљонске баре и воде за риболов и тако је радњу чак до Беча проширио. О самом оснивању гимназије рекао је Сабов у својој кући митрополиту Стратимировићу: „Ја сам и сам одавно таково

што мислио и намеравао, да роду моме, а нарочито Карловчанима, какво добро учиним; али као прост и ненаучен човек нисам знао, ни како, ни на коју руку. И тако кад ти налазиш за добро, а оно: ево ти новци, носи их кући и учини с њима како најбоље знаш. Аманет ти бо-жји — народ и његово добро!¹⁰⁴“.

Гимназију је основао Димитрије Анастасијевић и карловачки грађани, у први моменат њих 93. Приложника је било и изван Карловаца. Изнећемо само најзнатније карловачке приложнике и знатније приложнике изван Карловаца. 1794 завештала је 1000 ф. Ана Теодоровић из Земуне. 1805 по 1000 ф. Поповић Јован (Магистратовић) и Дафина Сретковић из Карловаца, Стева Кирковић из Трста и Теодор Нако из Петроварадина. 1808 завештао је Јевтимије Максимовић из Карловаца 15055 ф. Кирил Сивачки из Новог Сада и Никола Јовановић из Мишколца по 1000 ф. 1810 Дамњан Каулиције из Новог Сада 1000 ф. До године 1811 нарастао је гимназијски фонд на 225000 ф! Услед девалвације те године спао је капитал на 50.000 ф. али зато број приложника није престајао. Од каснијих знатнијих добротвора јесу Теодосије Балтин (1812) са 1898 ф. и Марија Јовановић из Карловаца (1826) са 10036 и Софија Пе-

тровић из Трста. 1869 завештао је Димитрије Ђурић, симиција карловачки 254000 ф. Трст је такођер много помагао. Међу приложницима из Трста забележени су Павле Матеј Родоканахи са 1000 ф., Јован Солон Контуни, Јован Скараманга са по 400 ф. Из Марошвашархеља приложио је Емилијан Марго 500 ф.

Ова прва гимназија смештена је у т.зв. латинску школу Павла Ненадовића и у овој је провела пуних 100 година. По белешци њеног историчара Ст. Лазића, тадашег професора Карловачке Гимназије „била је то подугачка зграда на левој страни обично малог, али често бујног стражиловачког потока, у суседству градскога магистрата, 56 метара и 30 центиметара у дужину, 4 метара и 5 центиметара у висину до крова, лицем на улицу окренута, која води у дворску башту: изнутра је двориште пространо и лепо, засађено виновом лозом и разноврсним воћкама; било је 12 соба, али није било никаквих сводова, ни зидана слемена, него се свуда приле старе гредице, није било ни простора да се људски смести велики број становника те старе грађевине, није било великих прозора ни угледнога уласка, уопште није било оне архитектоничке лепоте, која би нешто одговарала лепоти занимања њених свакидашњих полагеника, па се опет зато од свију, ко-

ји је ценише по раду и напредку њеном називала пуним правом просветним храмом српским и она је уживала у своме лепом имену, које се вазда трудила да одржи. Та ниска, скромна и са педагошко-дидактичког гледишта доста незгодна зграда, однеговала је и одржала српство не само ово у Аустро-Угарској, него и оно преко и у другим крајевима“. У тој згради на месту, где је данашња Гимназија, провела је све до половине марта 1890, када се почела градити данашња зграда задужбина браће Анђелића¹⁰⁵) у коју се сместила заједно са богословским училиштем 19/10 1891.

11/10 1791 утврђен је први патронат ове Гимназије. Први патрони су били: митрополит Стеван Стратимировић, Јован Рајић, архимандрит ковиљски, Стеван Авакумовић, архимандрит гретешки, Д-р Јован Живковић и Павле Марковић, архивар и регистратор. За кураторе гимназије постављени су (12/12 1792) Марко Гојковић, Василије Маринковић, Симеон Капетановић, Гаврило Хаџи-Крестић, Софроније Јовановић и Јаков Орфелин.

Почетак рада у гимназији означен је речима *gymnasium hoc 14. augusti 1791 inauguratum est* т.ј. даном оснивања гимназије. Први управитељ и професор био је Јован Грос, вероватно Словак, са којим

је служио и Аксентије Поповић, јерођакон. 1792/3 отворен је и трећи разред а за професоре су дошли Бајор и Јохаз; Аксентије Поповић није више служио. Да би професори радили са вољом и пуном преданошћу, а не своју дужност „возди-хајушче изолњали“, повишена је плата и директору и наставницима. Директор Грос добио је 500, Бајор 350, Јохаз 300 а Станислав Филиповић, који је те године ступио, 250 форината годишње плате. После Гроса дошао је за управитеља Вољни, такођер Словак. Већ 1798 професорска колегија је српска (Ј. Лазаревић, Ђира Араницки, Јован Живковић, Јован Савић), осим Вољнога, који је био управитељ. И касније су Словаци и Словенци заузимали знатнија места. 1795/6 била је Гимназија затворена због куге и тада је већ имала 5 разреда. Прва наставна основа удешена је према Фелбигеровој Ratio educationis. Удесио ју је митрополит Стратимировић у договору са нашим тадашњим најбољим „школницима“ Теодором Јанковићем Миријевским и Стеваном Вујановским. Поред латинског, који је био наставни језик и главни предмет предавао се и немачки. Грчки језик се почео предавати тек 1817/18, а пред народни покрет 1848/9 на заповед митрополита Рајачића и мађарски. Митрополит

Стратимировић, велики клерикалац, сматрао је Гимназију као конфесионалну и као личну, митрополитову. Положај митрополита према овој школи одредио је митрополит Стратимировић већ тестаментом Сабова. Почетак школске године у гимназији објављиван је путем црквене администрације. Митрополит је јављао епископима а ови су објављивали митрополитову наредбу народу преко свештеника по својим епископијама. У једном моменту митрополит Стратимировић постао је већи Србин него православца, наиме, у доба првог српског устанка. У свом налогу од 25/10 1805, дакле одмах после првог устанка а у исто време, када је писао Сава Текелија свој меморандум цару Фрањи I, о коме смо раније говорили, налаже он управи Гимназије, да се деца упућују, „како ће неговати свој матерњи језик и по начелима своје вере“. 1848/9 прекинут је рад у гимназији за 17 месеци. Тек те године постао је српски језик наставни језик и предмет. Исте године реорганизована је и Карловачка Гимназија према Бониц-Екснеровој Организационој Основи за гимназије и реалке у Аустрији, која је баш те године изашла. 1852 отворен је по новој системи седми разред и издан је први извештај о раду у гимназији. 1853/4 отворен је и осми разред.

1873 (9/3) добила је Карловачка Гимназија право јавности са испитом зрелости и тек од тога времена биле су сведоџбе Карловачке Гимназије једнаке сведоџбама државних и земаљских гимназија. Професори су морали имати прописну квалификацију; бирао их је патронат, али се избор подносио на знање земаљској влади. 1883/4 пренела је влада право дисциплине на себе а исте године установљена је и катедра за мађарски језик као необлигатан предмет. Од тога доба у погледу наставне основе, која је ишла на одобрење земаљској влади, и уџбеника (са малим изузетком српских), нема разлике између државних гимназија и карловачке. Од доласка Г. Р. Врховца на управу Гимназије примењују се у Гимназији у свему начела напредне педагогије. Од збирака је најстарија природописна, основана 1794, библиотека 1801, остале збирке новијег су датума.

По речима садашњег њеног директора Г. Р. Врховца, писаним 1910, од 1887/8 између државних и српске православне карловачке гимназије није било никаквих разлика сем „спољашње, што се издржава из својих средстава (гимназијски и клерикални фонд) и т. д.¹⁰⁶“ Чини се из ових речи као да осим у називу није у овој школи било ништа више српско штавише, као да је издржавана једна школа о тро-

шку српског народа за државну идеју. Ствар није изгледала тако наивне природе ни Србима ни нашим противницима. Тадашњи и садашњи директор писао је ове редове у најтеже дане српскога народа и требало је много пажње да се спасе Гимназија од већих удара. Ипак Гимназија је била готово за све време светскога рата (1914—17) затворена а поједини наставници прогоњени и затварани. 1919 је подржављена а са 1924 почела је да губи свој старокласични карактер. До сада је прошло кроз Карловачку Гимназију око 30.000 ђака али не треба заборавити, да другом мером треба мерити бројеве, који се односе на културне прилике 18 и 19 од оних 20 века. То је кратка историја ове велике школе.

Свима онима, који су управљали овом задужбином стајала је мисао старатеља Гимназије упућена Јакову Гершићу 13/8 1823 у молби, да се прими места директора Гимназије у Карловцима, „нама треба учитељ који зна више науке применити на нашу младеж, који познаје народ и обичаје нашега народа, који је подобан да одгаја ученике као отац децу своју: теби дадосмо сви једнодушно гласове, дођи да одгајаш наше синове, узданицу нашу, грађане оцабине, народ наш“. Од свог почетка па досада били су директори Гимназије: Јован Грос

(1791—1798), Андрија Вољни (1798 до 1817), Карло Руми (1817—1821), Павле Магда (1821—24), Јаков Герчић (1825 до 1851), Антоније Нако (1851—2), Јован Пантелић (1852—76), Стеван Лазић (1876 до 1896), Васа Вујић (1896—1903) и Радивој Врховац 1903 па даље. Од професора знатнији су били: Јован Савић (И. Југовић), Гл. Гершић, Ст. Станковић, Ђорђе Магарашевић, Гр. Лазић, Димитрије Исајловић, Јаков Живановић, Павле (Петар) Јовановић, Герман Анђелић, Теофан Живковић, Иларион Руварац, Лука Зима, Јован Грујић, Др. Милан Димитријевић, Јован Живановић, Глигорије Барусковић, Павле Марковић-Адамов, Лукијан Богдановић, Др. Никола Радојчић, Др. М. Костић.

Са њеним именом имају везе или као ученици или као њени наставници или и једно и друго још и ова имена: Павле Соларић, Ст. Вујановски, Димитрије Давидовић, Ђ. Магарашевић, М. Видаковић, С. Милутиновић, В. Ст. Карацић, Ј. Хацић Светић, Бранко Радичевић, Т. Павловић, митрополити: С. Станковић, П. Јовановић и Ђ. Николајевић, војвода Ст. Шупљикац, Ђ. Натошевић, Ј. Суботић, И. Руварац, Ђ. Малетић, М. Поповић-Шапчанин, Ђ. Поповић-Даничар, Ј. Ђорђевић, Ј. Бошковић, В. Живановић, К.

Руварац, Ј. Туроман, Д. Руварац, С. Касапиновић, Ђ. Красојевић, Н. Вукићевић, Др. Ј. Чокор, Др. М. Јовановић Батут, ђенерали: Л. Мамула, Петровић и К. Барковић, кнежевски српски представник Ст. Марковић, саветник А. Јанковић, попечитељ Ј. Живановић. Њени су ученици Л. Дунђерски, велики привредник, Др. К. Пејчић, Др. Ђ. Мушицки, Др. П. Падејски, чувени правници С. Стојаковић, Ливије Радивојевић, барон Јован Живковић, Ст. Анђелић, велики народни добротвор, Др. Живко Гојковић и Др. Тоша Недељковић народни добротвори, Миша Димитријевић, новинар, Сима Поповић, војвода црногорски, Јован Павловић, министар црногорски, Стева В. Поповић, дечји писац и издавач Орла, Др. Влада Николић архитекта, Др. Јован Максимовић, Радивоје Вукадиновић и велики број наших црквених људи од којих спомињемо Платона Атанацковића, Герасима Петрановића, Теофана Живковића, П. Стаматовића, Ј. Вучковића. Од браће западне цркве прошли су као ђаци ову гимназију М. Топаловић и Илија Окурић а од Румуна њихов народни политички првак Вићентије Бабеш. Знатан број државника и политичара Србије и Црне Горе прошао је кроз карловачку гимназију. (Податке за њене ученике имамо

само до 1890 г.) Пре него што завршимо покушаћемо да одредимо њено место у историји нашега народа.

Оно од чега су се бојали наши дедови да нас странци не уче „что би наш народ јединожди чрез своја почал а не чрез инија уста говорити“, није могло обићи Карловачку Гимназију, прву српску гимназију уопште, али срећом и Словаци и Словенци, њени наставници, оставили су најлепшу успомену у историји Карловачке Гимназије. Подигнута у Карловцима, у Српском Сиону, у престоници српских патријараха, месту, где су се одржавали сви српски народни сабори, у чистој српској етничкој маси, поред славне Фрушке Горе, „Свете Горе“ српскога народа, са реликвијама српских владара, народних вођа, митрополита, патријараха и других великих људи нашега народа, недалеко од Београда а у најближој близини Новог Сада, на територији касније Хрватске, изузета испод јачег утицаја мађарске владе, она је васпитала у националном духу многе генерације интелектуалаца из свих крајева Српства. Основана на неколико година пред почетак нове српске државе формирала је генерације, које су знатно учествовале на уређењу ове младе државе. Огроман део наших највећих људи, можда овде и незабеле-

жених, који су утицали не само на судбу нашега народа у Мађарској него и онога у Србији и у свим крајевима српскога имена, прошао је кроз Карловачку Гимназију. Између оно тако мало веза, које су везивали српски народ у бившој Аустроугарској, једна од важних и великих била је ова школа. Од свог постанка прошло је кроз њу много генерација из читаве Аустроугарске па и изван ње. Увек са одличним наставничким снагама одржала је она све до Ослобођења велики углед, и у нашем народу и у земљи. Штавише по Ослобођењу новим универзитетима дала је из своје колегије два професора (Др. Н. Радојчић, Др. М. Костић), а њен директор г. Р. Врховац позван је ових дана за декана у Скопљу. По старости својој и општој српској мисији она је међу првим институцијама нашега народа. Међу оним апсолутним чињеницама који чине нашу историју, нарочито културну, Карловачка Гимназија се неће моћи никада обићи.

У демократској и партијској држави као што је ова наша, која је од Ослобођења до данас променула ваљда десет а можда и више влада са најразличнијим концепцијама о најважнијим државним и националним питањима, тешко је наћи принципе, које су имали поједини министри о најважнијим питањима својих ре-

сора, ако су их и у колико су их имали. Из досадашње наше просветне политике виде се ови резултати: фабрикација квалификованог пролетаријата, варваризација професора, средњошколских и универзитетских односно нестајање интелектуалаца. Не верујемо да ће овако стање моћи остати дуже без већих и озбиљних друштвених поремећаја. У доба крајње друштвене диференцијације и светске утакмице, тешко да ће се моћи одржати само један тип школе, ове наше гимназије, него ће се ваљда прећи једном политици, која ће водити рачуна о свим потребама модернога, тако сложенога живота. Треба ће нам и те како и старокласичних школа и тада треба Карловачкој Гимназији, „латинској“ школи вратити њену битност.

На велику срећу нашег народа, рапидним напредовањем српског народа у свим крајевима, Карловачка Гимназија је поодавно већ извршила своју историјску мисију према нашем народу али ако већ треба једном водити економију са материјалним и моралним капиталом, који наш народ има, онда нам се чини, да се неће обићи у овом правцу ни Карловачка Гимназија.

То је наш ученички запис у преданом поштовању и захвалности Карловачкој Гимназији.

ПРИМЕДБЕ

¹⁾ Szalay L., Das Rechtsverhältniss der serbischen Niederlassungen zum Staate etc. (1862), 4/5.

²⁾ Гласник 67, XLVI.

³⁾ Rad, 100, 92.

⁴⁾ Ib., 112, 170; 116, 13.

⁵⁾ Ib. 112, 208.

⁶⁾ Ib. 129, 22.

⁷⁾ Столни Београд (Székesfehérvár) у турским тештерима бележен је као Устоли Београд (v. Velics, Defterek).

⁸⁾ Velics, Defterek II, 23.

⁹⁾ Ib. II, 710.

¹⁰⁾ Ib.

¹¹⁾ Ib. II, 40, 57.

¹²⁾ Гласник 67.

¹³⁾ Др. Тих. Ђорђевић, Српске колоније у Будиму и околини, Братство XV; 134.

¹⁴⁾ Гласник 67, 214—6; 285—295.

¹⁵⁾ Korabinsky I. M., Geographisch-historisches und Produkten-Lexicon von Ungarn, Pressburg 1786, 444/5.

¹⁶⁾ Schwartner M. v., Statistik des Königreichs Ungarn, Ofen I. (1809) II. (1811). Die Macedonier oder Neugriechen leben als Krämer und Negotianten in die Städten und Marktflecken sporadisch durch ganz Ungarn... Durch ihre Hände gehen die meisten Geldner und Waaren sowohl diejenigen, welche durch Ungarn nach Türkei gehen, als auch jene, welche aus der Türkei nach Ungarn und nach Deutschland gebracht werden. Natürlich wurden die dadurch geschlossene Handels-Compagnieen unter ihnen veranlasst,

deren Mitglieder von Athen und Tesselonicki bis Pest und Wien sich die Hände reichen und welche abwechselnd sich bald einige Jahre bey uns aufhalten, bald wieder unter Griechenlands schönen Himmel wiederkehren. Der Grosshandel Ungerns und des meist Geld ist in ihren Händen und ungeheuer ist das Vermögen, welches schon mancher raffinierte Neugriechen in Ungern aus Nichts sich zu verschaffen wusste. I, 137/8.

17) Acsádi, Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. Magy. Stat. Közl. XII, 46*

18) 1720 било је пописаних српских домова у Сечују 33 а мађарских 1023, у Мохачу српских 2, мађарских 62. Овде ћемо да избележимо значење појединих скраћеница: ук. = број укупног становништва; прав. = православни; нац. = национални; апс. = апсолутни; С. = Србин; СХ. = Србохрват; М. = Мађар; Р. = Румун; Нем. = Немађар.

19) 1715 било је у Баји укупно пописаних домова 237 од тога броја је 216 српскохрватских, 16 мађарских и 5 немачких. 1720 било је у Баји још 11 пописаних немачких домова. По Корабинском Баја је у његово доба већ „ein deutsch-ungarisch-illyrisches Marktflecken“ са 600 домова (Korabinsky, 24.)

20) 1715 било је у Будимпешти укупно пописаних домова 1539, а од тога је било српскохрватских 769, мађарских 68.

21) 1717 били су становници Темишвара Срби и Румуни и 12 породица шпанских Јевреја (Acsádi, 413). По Корабинском „die Einwohner sind Raizen, Deutsche, nur wenige Ungarn, aber destomehr Juden. 1718 sind hier zwei Magistrate, ein Raizischer und Deutscher eingesetzt worden, welche ihre besondere Rathhäuser hatten. Vor ohngefahr 10 Jahren sind beyde vereinigt worden, so dass unter der Mitglieder der Rathsherrn und der übrigen Stadtbeamten die genannte Parität beobachtet worden“. (Korabinsky, 755.)

22) По Корабинском у Петроварадину нису били трпљени Срби, Грци, Јермени, протестанти, Јевреји и др. Испоретка је био Н. Сад готово чисто српско насеље и зван је Raizenstadt. Око 1751 имао је око 4000, а 1786 око 8000 становника, од којих је било православних две трећине, једна трећина католика, а око 30 кућа Јевреја. Магистрат је био половина грчконеунијатски а половина католички. У Н. Саду каже, Корабински „Aus allen orienthalischen Gegenden halten sich hier die Kaufleute

auf, die durch ihre Handel, Verkehr setzen“. За православне каже, да имају пет цркава и је јну добро опремљену школу. Свој чланак о Новом Саду завршује опаском, да је Нови Сад „eine der ersten Handelsplätze des Königsreichs Ungarn (Korabinsky, 444/5)

23) Гласник 33, 130.

24) По Корабинском (855) највише је Срба (11421) Главно занимање становништва је гојење марве, земљорадња и занат.

25) Гласник 33, 130.

26) По Корабинском било је тада у Суботици 23.000 становника, од којих је још тада била четвртина Срба, а осмина Мађара. „Den Warenhandel haben meistens Griechen in Händen“ (Korabinsky, 401).

27) По Fényesy, Magyarországnak és a hozzá kapcsoló tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, I—VI, било је у Н Саду укупно становника 17332, Срба 9615, а Мађара „мало“; у Сенти било је укупно становника 13.653, Срба 2380, а Мађара 11.120; у Сомбору укупно становника 21.086, Срба 11.897, а Мађара „најмање“; у Суботици укупно становника 32.984, Срба 1251 а Мађара „једна трећина укупног становништва“; у Ст. Канижи било је 9.137, Срба 1297 а Мађара 7724.

28) Szentklaray, Száz év Délmagyarország újabb történetéből (1879). По једном попису насеља, који се налази у дворској библиотеци у Бечу, означена су сва насеља у Банату по етничким групама, које се у њима налазе.

29) R = Raizisch; W = Walachisch; T = Teutsch.

30) 1727 имао је Вел. Бечкерек 37 домова. Руварац, Опис темишварске епархије 1727. године. (1923), 10.

31) 1727 имало је Панчево 66 Руварац, Ib, 10.

32) Православних је било 8840. 1773 имао је Вел. Бечкерек 721 православни дом.

33) По Корабинском било је у Вршцу 1400 домова а у Панчеву 1000. По Фењешу било је у Белој Цркви (1840) укупно становника 7400, а Срба (православних) 1798, у Вел. Бечкерек укупног становништва 15541, а православних 10398; у Вршцу укупно становника 14034 а православних 8480; у Панчеву укупно становника 10644, а православних 7643.

34) Népszámlálás 1890.

- 35) Браство XV, 135.
 36) Korabinsky, 755.
 37) Руварац, о. с.
 38) Жиречек—Радонић, Историја Срба II, 20.
 39) Браство XV., 135.
 40) Руварац, Митрополија Карловачка XVIII. в. (1902).
 41) Schwicker J. H., Politische Geschichte der Serben in Ungarn, 288.
 42) Domanovszky, Geschichte Ungarns, (1923), 277.
 43) Гласник I, 15, 67, 264 (Скерлић XVIII в. 53).
 44) О уређењу српске будимске општине написао је одличну студију др. Т. Ђорђевић, Из Србије Кнеза Милоша, (1924), 307—10.
 45) Ib.
 46) Полит—Десанчић, Покојници (1899), (в. опис Новог Сада.
 47) Hunfalvy — Schwicker, Ethnographie von Ungarn (1877) 310.
 48) Летопис М. С., 127, 60.
 49) Bácsbodrog vármegye II, 103.
 50) Гласник 67, 255.
 51) У помоћској жупанији (капошварском срезу) налази се Rác Egres. У заладској жупанији је знатан број насеља и места са ознаком Rác (Hélysegevtár, 1873.) У тим крајевима успомена на наш народ очувана је у топографској номенклатури али ју из недостатка штампане грађе не можемо цитирати.
 52) Зеремски, Српска колонија у Ердељу у XV и XVI в. Брачково коло 1911 74—77; 90—92.
 53) Граница је израђена по подацима, које нам пружају Velics A. Defterek I.; II. и Borovszky S., Csanád vármegye története 1715-ig (1896) I; (1897) II.
 54) Velics, Defterek I, 218.
 55) Радонић, Гроф Ђорђе Бранковић (1911), Комарому А., A szabad hajduk története vonatköz levéltári kutatások (1898); Velics, Defterek.
 56) Velics, Defterek. У пописима посада мартолоса по градовима Мађарске.

57) Интересантно је, да су готово све наше цркве, у насељима поред Дунава, посвећене Св. Николи, ређе Св. Јовану. Св. Николи су посвећене цркве у Ђуру, Вацу, Пантелији, Сечују, Новом Саду, Карловцима и Земуну. Једна маса подунавских насеља имају цркве, посвећене Св. Николи, нарочито у Срему.

58) Velics, Defterek II, 710.

59) Свугде се мисли православних Срба.

60) У рубрикама за поједине жупаније унет је број пописаних домова у тим жупанијама али без броја пописаних домова у градовима. Укупни број душа који овде стављено добивен је по нашим рачуњима, о којим смо ми поближе расправљали у нашој књизи о Војводини. По нашем рачуњању било је у 1812 тада пописана дома у будимској епископији (са градовима) 56.000 православних Срба, а у поморишкој граници у 583 дома око 18.000 душа, т.ј. укупно 74.000. Просечно долази по нашем рачуњању на сваки пописани дом 20—21 душа.

61) По Јакшићу (Гл. 33, 90) било је у овим и другим (дакле и чонградској у којој је било 2548, заладској 31, земплинској 28, сабољској 133, шонпронској 15. У Куманији и Јаској 91, у унгској, унгварској и берешкој 87) жу анијама укупно 28.300 православних, односно без тих жупанија 25.177. У чанадској и арадској жупанији по његовом рачуњању било је тада 10.601 православних Срба. По Чапловићу било је те године у тадашњој будимској епископији 63 православне пархије са 3813 домова и са 23.548 душе. (Slavonien II, 71).

62) По једном попису мушких душа у Аустрији било је на том територију 15.319 православних мушких душа и то овако подељених. У пожунском округу било их је 194, у будимском срезу 2721, неградском 60, хевешком 184, острогонском 14, столнобеоградском 639, чонградском 601, у Будиму 335, Пешти 474, Јегри 159, Острогону 18, Столном Београду 102, Сегедину 467, у барањском округу 7554, у толанском 923, Печују 63.

63) Csaplovics, Slavonien II, 71.

64) По Јакшићу, Гласник 33. У чанадској и арадској жупанији по Јакшићу било је тада 4163. По Решу, Schématismus (1846/7) било је тада 21.227.

65) По Јакшићу, Гласник 33.

66) Бодманац, Шематизам и точ. правосл. митрополије српске у Аустро-Угарској г. 1878 (1878).

⁸⁷⁾ Код државног пописа узимамо православне за Србе, за крајеве у Мађарској ван Баната. Код наших црквених пописа дајемо само укупну бројку, јер је наша црквена организација била различита од државне.

⁸⁸⁾ Можда да је Срба било и нешто више.

⁸⁹⁾ У Будимпешти било је Срба 1182.

⁹⁰⁾ Број православних у Будимпешти знатно је порастао, али то нису били сви Срби. Број Срба такођер је знатно порастао, има их 2731.

⁹¹⁾ Број Срба у Будимпешти износи 2731 т. ј. узет је број државне статистике од 1900. Српски свештеници су били у немоћности да знаду тачан број Срба.

⁹²⁾ У Будимпешти било је 3972 Срба.

⁹³⁾ В наш чланак о културној и националној прошлости војвђанских градова

⁹⁴⁾ Марјановић Г., Први шематизам православне епархије будимске за год. 1896. Ср. Карловци, 1896.

⁹⁵⁾ Филијале нисмо цитирали, јер су се оне често мењале. Било би од знатног интереса да се побележе сва насеља, у којима су Срби било кад становали. Ми овом приликом нисмо то учинили јер држимо да смо и на овај начин овај проблем приближно добро решили. Изнећемо неке наше примедбе у погледу табела. Грађе о кретању становништва па и нашег народа у тим крајевима има огромно много. Нама се чинило, да је у интересу саме ствари, ако је што више упростимо односно изнесемо најважније бројеве. Нисмо овде унели рубрику, колико становника у којем месту говори мађарски. Та места у ствари — осим пар сеоских — нису опште српска насеља и по општем стању ствари, разумљиво је, да је све ово наше градско становништво знало мађарски а деломично није знало српски. О вредности употребљене грађе изнели смо своје мишљење у нашој књизи о Војводини. Управо овај чланак допуњава оно што смо тамо написали о нашем народу у тим крајевима.

⁹⁶⁾ Гласник 33, 38—135.

⁹⁷⁾ Др. М. Костић, 134.

⁹⁸⁾ *Ib.*

⁹⁹⁾ Летопис М. С. 119, 161.

¹⁰⁰⁾ Schwicker J. H., Geschichte der österr. Militärgrenze (1883), 76.

⁸¹⁾ Kiss M. 25 и 27.

⁸²⁾ *Ib.*, 25.

⁸³⁾ *Ib.*, 27.

⁸⁴⁾ *Ib.* 28.

⁸⁵⁾ *Ib.*, 56.

⁸⁶⁾ Треба упоредити шта он изводи из оног што говори Церниг о развојацању. *Ib.*, 56.

⁸⁷⁾ Милићевић, Поменик, 784.

⁸⁸⁾ Гринченко (1937). Стихови значе ово:

Ој Србине, Српчићу, (Србаковићу) доста ти је србовати
Узми срп па иди у степу пшеницу жети

Г. проф. Куљбакин био је тако љубазан, да нам прегледа овај превод.

⁸⁹⁾ Б. Линдер у Летопису М. С. књ. 302, св. III, 76.

⁹⁰⁾ Hungary of to-day, 111.

⁹¹⁾ Летопис М. С. књ. 302, св. III, 77.

⁹²⁾ Налази се у Staatsarchiv-u у Бечу. Издаћемо га кад скупимо и остали материјал, који нас интересира.

⁹³⁾ Цитирамо стихове из којих се види идеал, за који се наш народ борио од Косова па до времена, до којег је песме стварао и певао.

Да ми рече дружина остала:

Где страшљивца, Бојка Југовића!

Он не см. де поћи у Косово

За крст часни крвцу прољевати

И за своју вјеру умријети II, 291.

Хоћу моју главу изгубити

Ради крста и Богородице

И закона од Христа мојега II, 610.

Србљи вичу: „За вјеру хришћанску

И за славу имена српскога!“ IV, 172.

Србљи вичу: За вјеру ришћанску

За крст часни VI, 384.

Земан дошо вља војевати

За крст часни крвцу прољевати IV, 118.

Тко верује Бога и Тројицу

Држи пушку п и својему лицу VII, 152

Спомени се св. га отачества

И имена српске Црне Горе VII, 109.

⁹⁴⁾ Schwicker J. H., Politische Geschichte der Serben in Ungarn. (1880.), 374.

^{94*)} Велика Србија, 19.

⁹⁵⁾ Bácsbodrog vármegye II, (1909)

⁹⁶⁾ Kaindl, Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern (1911), III.

⁹⁷⁾ Bacsbodrog vármegye.

⁹⁸⁾ Kaindl, Ib., 278.

⁹⁹⁾ О Бачкој две велике свеске 1895; о Барањи две свеске 1896/7. О бачкој, торонталској и тамишкој жупанија изашле су монографије у збирци монографија о градовима и жупанијама бивше Мађарске у времену од 1909—1911.

¹⁰⁰⁾ Босна и Херцеговина (1922), 1.

¹⁰¹⁾ Војводина, 151.

¹⁰²⁾ Гласник 67, 137.

¹⁰³⁾ Програм срп. вел. гимн. карл. за шк. г. 1890/1, 9.
И остале податке узели смо одавде.

¹⁰⁴⁾ Извештај срп. вел. гимн. карл. за шк. г. 1903/4, 23-25.

¹⁰⁵⁾ Градио ју је Ђ. Партош, архитект из Будимпеште.

¹⁰⁶⁾ Косовац М., Срп. прав. митрополија карловачка по подацима од 1905 г. (1910), 137.

САДРЖИНА

Војводина	5
Културна и национална прошлост војвођанских градова	21
Срби у данашњој Мађарској	46
Сеоба Срба у Русију	60
Гроф Карољи о мађарској демократији. Основ данашњем мађарском легитимизму и империјализму	70
С. Текелија према првом српском устанку	85
Књига Г. Р. Марковића и научна организација Матице Српске	106
Инжињери Војводини	116
Из мемоара Карловачкој Гимназији	129
Примедбе	151

ИЧБ. СР

51074

ИСПРАВЦИ И ДОПУНЕ

На стр. 12 у првом реду од горе иза речи
Мађара треба унети по нашем рачунању.

На стр. 12 у деветом реду од горе стоји
46% а треба 46%.

На стр. 25 у десетом реду од горе стоји
1627/VIII а треба 1627.

На стр. 26 у шеснаестом реду од горе стоји
Зарепешке а треба Зерепешка.

На стр. 29 у тринаестом реду од горе стоји
Угвара а треба Унгвара.

На стр. 30 у шестом реду од доле стоји
Швантнер а треба Швартнер.

На стр. 33 у осмом реду од доле иза 1000
треба унети мушких.

На стр. 51 у десетом реду од доле иза
1000 треба унети мушких.

На стр. 40 у другом реду од горе иза Ма-
ђара треба унети по Ачадију.

На стр. 54 у дванаестом реду од горе
стоји поморишке а треба потиске.

На стр. 110 у петнаестом реду од горе
стоји 68% а треба 66·8%.

На стр. 137 у првом реду од доле стоји
солар а треба Солар.
